COMRADES-IN-ARMS

Until death and thereafter ....

ਹੋਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਭੀ ਫ਼ਿਦਾ ਜਿਨ ਪਰ ਯੇ ਵੋਹ ਇਨਸਾਨ ਹੈਂ

ਮੇਰੀ ਹਵਾ ਮੇਂ ਰਹੇਗੀ ਖ਼ਯਾਲ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ
ਯੇ ਮੁਸ਼ਤੇ ਖ਼ਾਕ ਹੈ ਫ਼ਾਨੀ, ਰਹੇ ਨਾ ਰਹੇ।

75th Martyrdom Anniversary

23-3-2006

Kulbir Singh Sidhu
IAS

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਪਿਆਰੇ ਸੰਧੂ ਬੀਰ ਤੇ ਉਸਦੇ
ਪਿਆਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ
ਆਦਰ- ਮਾਣ ਸਹਿਤ

[signature]
25/7/06
ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
I.A.S.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

DEDICATION

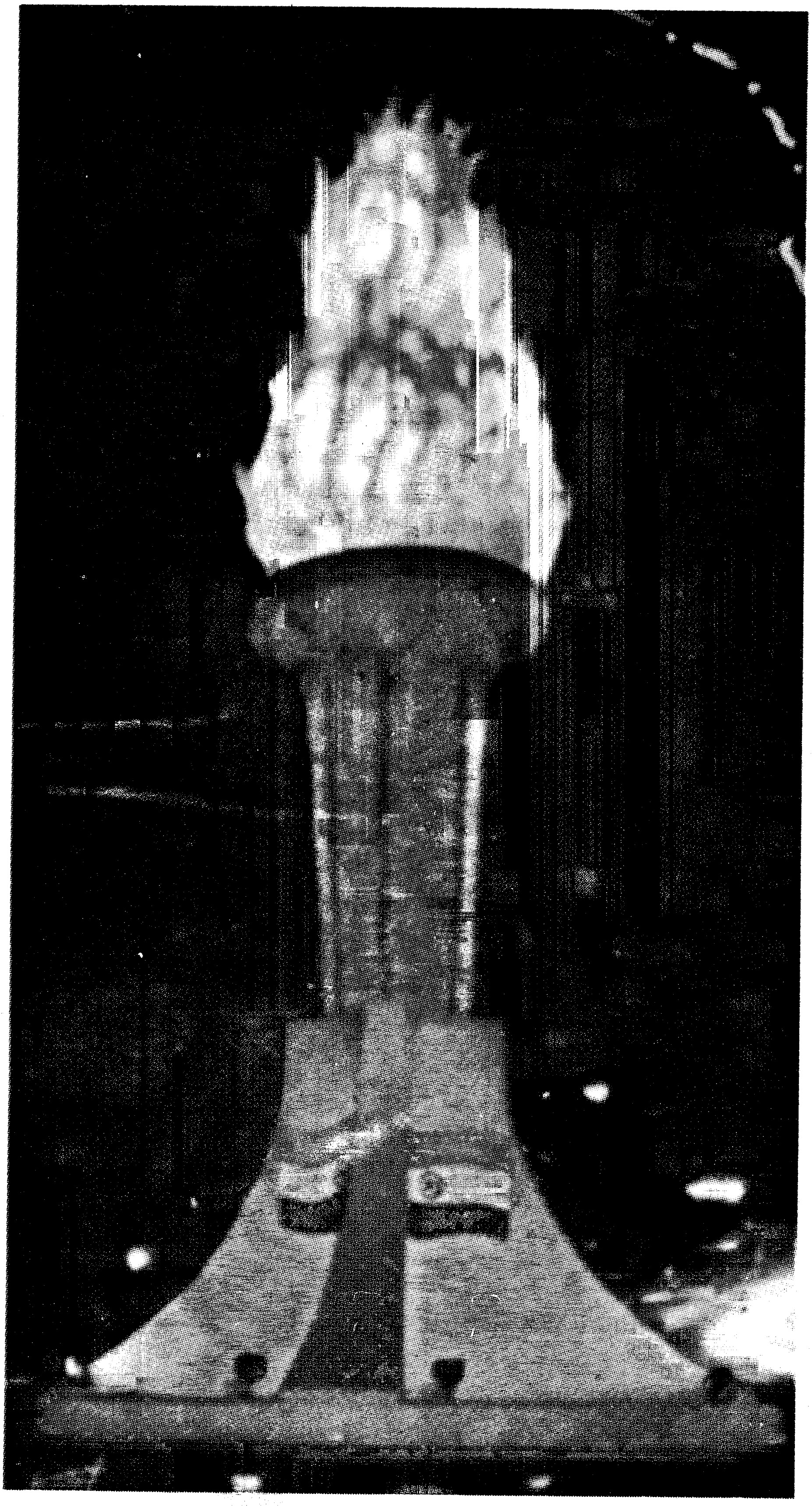

Dedicated to the Great Martyrs & Freedom Fighters of Mother India who made supreme sacrifices to light the 'Flame of Freedom'

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

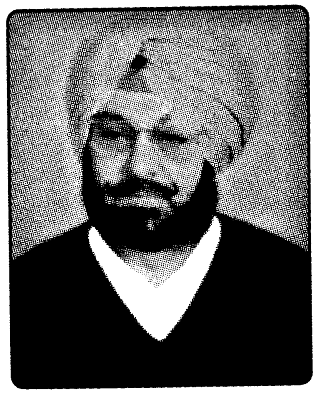

Foreword

The twentieth century witnessed the progress and triumph of the Indian Freedom struggle as one of the most momentous historical processes. Its repercussions extended far beyond its immediate political consequences. Within the country, it initiated the restructuring of political, social and economic power. In the international arena, it brought an end to British Imperialism and changed the political face of the globe.

The unique and unparalleled sacrifice of Shaheed-e-Azam Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev in the annals of the freedom movement would be ever remembered by one and all and act as a source of inspiration for the younger generation to nurture the spirit of patriotism and nationalism.

The efforts of S. Kulbir Singh Sidhu, IAS Chairman Hussaniwala Martyrs Memorial Trust in bringing out this prestigious publication on 75th Martyrdom Anniversary of Shaheed-e-Azam Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev are really praiseworthy. I am confident that this book would prove to be a valuable and treasured possession in perpetuating the memory of these great sons for their exemplary courage and valour. We would be ever indebted to thousands of known and unknown freedom fighters, patriots and numerous unsung heroes who laid down their lives to free our motherland from the shackles of slavery thereby achieving the ultimate goal of attaining independence.

I take this opportunity to Salute the Great sons of our motherland and remind our people to work and contribute earnestly to keep "Torch of Freedom Glowing"

(Amrinder Singh)
Chief Minister, Punjab

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

COMRADES-IN-ARMS :
Until Death And Thereafter.....

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ
ਨਿਭੀ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ....

A Tribute - ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ

Kulbir Singh Sidhu
IAS

Original with:
Kulbir Singh Sidhu I.A.S.
Digitized by:
Panjab Digital Library

COMRADES-IN-ARMS

Until Death And Thereafter ....

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ
ਨਿਭੀ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ....

By :-

Kulbir Singh Sidhu
IAS
Commissioner, Ferozepur Division
Chairman,
Martyrs Memorial Trust
Hussainiwala

23rd March 2006

Concept & Title Design : Author

Price : Rs. 100/-

Printer : Navdeep Gupta
Duetech Printers,
Canal Rest House Road, Moga
Ph. 01636-229844

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by:
Panjab Digital Library

ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ

Shaheed-e-Azam S. Bhagat Singh

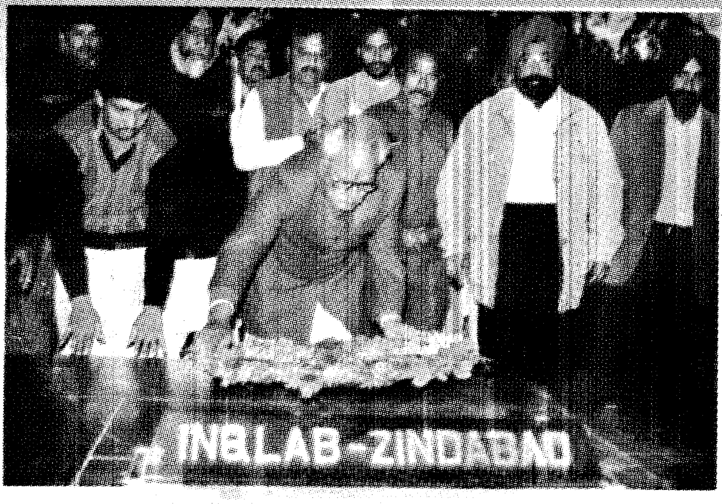

Sh. Bhairon Singh Shekhawat, Vice President of India
paying homage to the Martyrs at Hussainiwala

Capt. Amarinder Singh, CM Punjab
paying homage to the Martyrs at Hussainiwala on 23 March 2006

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by:
Panjab Digital Library

ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ

Capt. Amarinder Singh, CM Punjab
at Martyrs' Memorial, Hussainiwala

S. Parkash Singh Badal, former CM, Punjab at Martyrs' Memorial

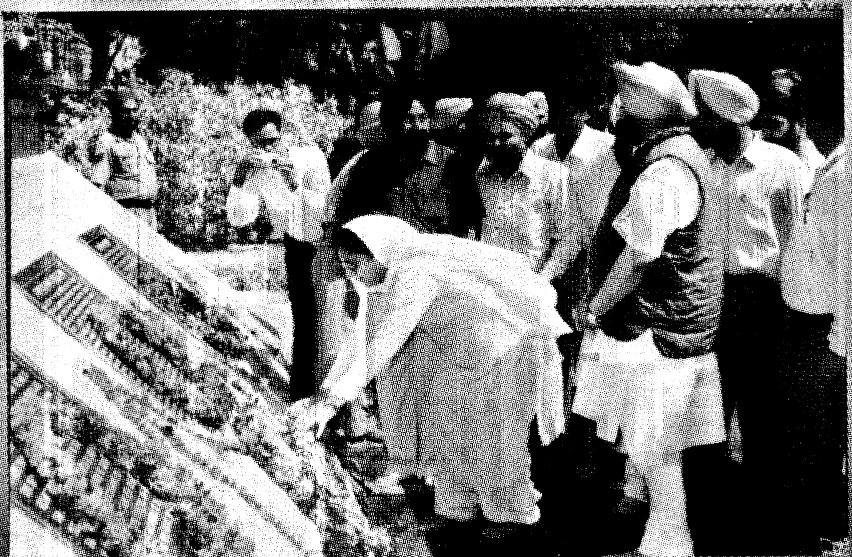

Capt. Amarinder Singh, CM Punjab &
Bibi Rajinder Kaur Bhattal, Dy. CM, Punjab paying homage

INDEX

(English Section)

FOREWORD : Capt. Amrinder Singh
- Hon'ble Chief Minister, Punjab

		Page
	PREFACE	1
1	Comrades-in-Arms until death and thereafter............	8
2	Life sketches of Martyrs at a glance	
	i) Shaheed Bhagat Singh	21
	ii) Shiv Ram Hari Rajguru	23
	iii) Sukhdev	25
	iv) Chander Shekhar Azad	26
	v) Batukeshwar Dutt	27
	vi) Jatindra Nath Das	29
	vii) Shaheed Mahabir Singh	30
	viii) Ras Bihari Bose	31
	ix) Punjab Mata Vidyawati	31
3	Martyrs of Kakori Case	
	i) Ram Prasad Bismil	33
	ii) Ashfaq Ulla Khan	34
	iii) Rajinder Nath Lehri	35
	iv) Thakur Roshan Singh	36
4	Trial without Vakeel, Daleel and Apeal	37
5	Bhagat Singh - A Born Philosopher and thinker	47
6	Shaheed-e-Azam Sardar Bhagat Singh - A Life Lived to its Brim	53
7	Photo Section	63-84

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Punjab Digital Library

ਤਤਕਰਾ

(ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ)

	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ		85
1	ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ		90
2	ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ		94
3	ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪੰਛੀਝਾਤ		
	i)	ਭਗਤ ਸਿੰਘ	103
	ii)	ਰਾਜਗੁਰੂ	105
	iii)	ਸੁਖਦੇਵ	106
	iv)	ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ	107
	v)	ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ	108
	vi)	ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ	109
	vii)	ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾਸ	110
	viii)	ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ	111
	ix)	ਪੰਜਾਬ ਮਾਤਾ	111
4	ਕਾਕੋਰੀ ਕਾਂਡ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ		
	i)	ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ	113
	ii)	ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਖਾਂ	114
	iii)	ਰਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ	115
	iv)	ਠਾਕੁਰ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	116
5	ਨਾ ਵਕੀਲ-ਨਾ ਦਲੀਲ-ਨਾ ਅਪੀਲ		117
6	ਜਨਮਜਾਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ		130
7	ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਿਲਦਾਰ ਆਸ਼ਕ		136
8	ਪ੍ਰਣਾਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ		150
9	ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼		156
10	ਯਾਦ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ		160
11	ਕੌਮੀ ਤਰਾਨੇ		164

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

PREFACE

The wheels of time keep moving eternally negating the mortals into the darkness of past. But they fail in their assault in the case of great men. These men tread on earth like us but they leave their foot prints on the sands of time. They drink deep at the fountains of immortality, especially when they cross the barriers to reach the horizons of history, literature, myth and tradition. It is our utmost duty to bring to light such heroic souls from the pages of history and recognize their noble contribution to the mankind. Again it is our bounden duty to revere them, salute them and emulate them. Indifference towards them is the greatest sin that leads to the degeneration of nations. In this direction concerted efforts are needed at all the levels.

It was with this objective in mind that I felt inspired to revive one of the most poignant chapters of the national history and pay obeisance to our patriotic heroes. Therefore, I wished from the core of my heart to register and record some contribution in my own humble way to be worthy of the name of a Commissioner-cum-Chairman of the Hussainiwala Martyrs Memorial Trust Ferozepur. Though for quite some time, I was writhing within to present these 'Role Models' of our society with all the reverence, yet the catalytic opportunity came just by way of commemoration of their 75th Martyrdom Anniversary by the Nation. As such this narrative aims at bringing out before the public the life history, ideology and supreme sacrifices of the martyrs like S. Bhagat Singh, Sukhdev and Rajguru; the brightest stars that ever shone on the firmament. Their contribution for the cause of freedom of India was par excellence. They transcended the pinnacles of glory. While sharing it with fellow Indians, I am conscious of the fact that such blessed souls create history and lesser beings like me only write foot notes on it.

Whereas this book tries to focus on their great deeds on the solemn occasion of commemorating their 75th Martyrdom Anniversary, it is also my humble endeavour to place these patriots and their role in the right perspective during the glorious period of

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

nation's struggle for the freedom of our motherland. I understand that it is quite an uphill task to do justice to these shining stars by saying too little and that too in a very short span of time. The grit and glory of these Blazing Sons can not be encompassed on any canvass. Though it is also a fact that they were not supermen performing miracles with some ethereal powers. Yet, it is strange enough that they rose from humble quarters to attain the heroism and glory through their sheer conviction, devotion and dedication.

S. Bhagat Singh, like his compatriots, was the son of the soil coming from a farming family. He did not have formal schooling, but he had the innate qualities of head and heart. He was endowed with wisdom with which he excelled the contemporary levels. S. Bhagat Singh was a voracious reader who gained much knowledge and thus developing his personality in his own revolutionary way. He had drawn his life blood and unsurmountable determination from his own patriotic family. As such he was born with the *'Unsurpassable Sanskars'* of bravery and sacrifice for liberty. Later on, he founded 'Naujawan Bharat Sabha' on these very principles of 'to serve, to suffer and to sacrifice'. Bhagat Singh became a house hold name symbolic of millions of patriotic youth all over the globe. Today he has a universal image of an exuberant youth.

As he marched past the days of his carefree adolescence, the great visionary in him visualised his role and set his goal of the national movement of freedom. Besides, The British Empire's repression, the travails and tribulations of heroes of Gadhar Party, the imposition of Rowlatt Act, Jallianwala Bagh Massacre and the utter disrespect for the national heroes like Lala Lajpat Rai were wilful atrocities shocking enough for inflaming the revolutionary passions of this youthful and sprightly lion. He had already found the same fighting spirit in Chander Shekhar Azad, Batukeshwar Dutt, Sukhdev, Bhagwati Charan Vohra, Rajguru and others who organized themselves as 'Hindustan Socialist Republican Association' in September 1928 at Delhi. The Association's central line of action found culmination in challenging the repressive British system of governance and killing John Poyantz Saunders Assistant Superintendent of Police who was killed instead

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

of J.A.Scott Superintendent of Police, Lahore by a chance mistake. J.A. Scott had inflicted deadly blows on Lala Lajpat Rai. It is worth mentioning that J.P. Saunders under the command of J.A. Scott was also heading the assault on the anti-Simon Commission protesters in Lahore. Later on Bhagat Singh and Batukeshwar Dutt threw a smoke bomb in the Central Hall of Assembly with the twin purpose of warning the British Government to stop repression and to awaken the Indian masses from the vicious slumber of slavery. Their heroic deeds prepared blue print of the freedom which became a reality within two decades.

After the imposition of unjust laws like the Rowlatt Act, the British in India became more arbitrary and curtailed all human rights and liberties. Mahatma Gandhi was disillusioned due to backing out of war-time promises by the Government and imposition of these Black Laws. He plunged heart and soul into the freedom movement. Those were the days when the freedom fighters could not have any 'Appeal, Vakeel or Daleel.' It was in this context that in the Lahore Central Jail, Bhagat Singh and his comrades had to resort to hunger strike to fight for jail reforms, for their own rights and for those of their fellow prisoners. They wanted to convert the jails into seminaries where the young convicts could continue sharpening their revolutionary ideas. It is pertinent to mention here that Jatin Dass attained martyrdom on September 13, 1929 after a hunger strike of sixty three days. The repression and inhuman living conditions in the jail could not stifle their spirits. The jail used to reverberate at times with their slogan 'Inquilab Zindabad'. They were thought to be a potential threat to the Empire and hence their elimination was considered essential. We learn about their indomitable spirit through their meetings and interviews with their nears and dears.

Ultimately they were awarded the capital punishment. They were tried under the ignoble 'Lahore Conspiracy Case' wherein they were charged for waging war against King George V. The intelligence reports warned the Government by that time about the mass popularity of the patriots. In order to pre-empt trouble from lakhs of their brethern, the Government hanged the patriots earlier than the stipulated date

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

and time. Their mortal frames were transported to Hussainiwala in the late hours of night and there they were burnt in haste to erase any sign of their dead bodies. The police party threw the half burnt pieces of flesh into the close by flowing river Satluj. It was like the proverbial 'wrath in death and envy afterwards.' Thus 23rd of March, 1931 became on one hand, one of the blackest days of our history and on the other hand symbolic of patriotic zeal, love for the nation and sacrifice. Thus concluded the saga of the grand trio marching with all satisfaction and smiles to the altar of supreme sacrifice with the glow of freedom writ large on their faces.

Often we hear and cite of Om Parkash Bismil's favourite couplet:

> "*Shaheedon ki chitaon par lagenge har baras meley,*
> *Watan pe mitne waalon ka yahi baaki nishan hoga*".

Let us realize that freedom and its dignity were attained through precious sacrifice of the lives of the great sons of our mother land. In this regard, with all respect, I would like to point out particularly the indifference meted out to these great patriots by the intelligentsia i.e. writers, litterateurs, historians, research scholars and religious and social institutions including political and bureaucratic masters. It is our foremost duty to tell the world that the martyrs must not be dismissed as rash, hot-headed youngsters who were eliminated as criminals for violating the law of the land. On this 75th anniversary of their martyrdom, we should focus on their revolutionary activities and ideology. For S.Bhagat Singh freedom was not an end in itself but a means to achieve economic justice for the common man. He was a born socialist and visualized socialistic pattern of society after independence. It is a common consensus of people of India that had Bhagat Singh lived longer, he would have changed the course of the Indian history.

In the Jail and otherwise too, S.Bhagat Singh had often expressed his last wishes and ambitions in his meetings and interviews with relatives and well wishers. He never demanded anything for his personal self. These wishes should be treated as his gospel truths

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

outlining his social, political, economic and administrative ideologies for a governance which can ensure peace and justice to the masses. Had he lived on, he would have proved another Dr. S. Radhakrishnan who defined freedom and democracy as a means to economic growth. Besides, we have to provide a befitting place to them in the national history and in the hearts of the masses. That would be the true homage to the martyrs. Is there any better way to serve the motherland then to sacrifies one's life? Hence, they deserve much more honour from us as a thanksgiving nation.

Coming to the format of this book, needless to say that for every venture of this magnitude, a well orchestrated team is always an essentiality. Here I shall be failing in my duty, if the services of the untiring educationists who worked so hard and associated from within to bring out this book titled 'Comrades-in-Arms : Until Death and Thereafter….' in a time frame of only seven days are not acknowledged. I earnestly express my sincere gratitude to the Government of Punjab for being a beacon light in this endeavour. I am beholden to Professors Mr. Gurtej Singh, Mr. Harinder Singh Randhawa and Mr. Sukhmeet Singh for helping me to complete this arduous assignment. But for their active academic support, it would not have been possible to accomplish the task to the soul's satisfaction.

I feel indebted for the cooperation given by the 7 Infantary Division under the command of Maj Gen Mahavir Singh and the Central Departments like B.S.F., Railways, Telecommunications etc. to commemorate this solemn occasion and to make it a national level function commensurate with the glory of the Glorious Patriots of Mother India.

I thankfully acknowledge the service of my associates in Hussainiwala Martyrs Memorial Trust, the team of officers of District Administration and Media persons. In this regard, I wish to express my sincere gratitude for the services rendered by Shri Rahul Tiwari, IAS, Additional Deputy Commissioner, Ferozepur.

I am thankful to Prof. Jagmohan Singh son of Bibi Amar Kaur a sister of S. Bhagat Singh who has been so helpful for the authentification of this narrative both factwise and textwise. He was

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

bothered by me with many inquisitive telephone calls even at odd hours day and night. But he was all help as a ready reckoner.

This book tries to throw light on the lives of the martyrs, the elders of their family, their heirlooms and their birth places. The relatives of S. Bhagat Singh provided the much needed support. But most of all, it was Prof. Jagmohan Singh who took great interest in the completion of the task. So vividly does he recollect the dates and incidents related to the life of the martyrs that it seems as if he himself is reliving his life with the great souls. He discloses how he has gathered all that information from the family members of S. Bhagat Singh and families of Rajguru, Sukhdev and Durga Bhabhi. He is well acquainted with the habits and pastimes of the martyrs. He recollects how Bhagat Singh was particular about his health and was a sort of gourmet. Rajguru, inspite of not being so well-educated, was a top shot and had a good memory. Sukhdev was fond of eating corncobs and even during the most important assignments, he could not resist the temptation of enoying the same. Chander Shekhar Azad was so dauntless that he used to meet his friends and take rest under a tree in front of police station.

I also thank Sh. Satya Pal Baghi of Ferozepur who is an ardent admirer of S. Bhagat Singh and his comrades, Prof. Ram Gopal Sagar of Jalandhar and Sh. M.L. Tiwari who in one way or the other provided valuable information. I am grateful to S. Tej Parkash Singh Sandhu of Sandhu Studio, Ludhiana for providing the photograph for the title page of this book. Prof. Jagmohan Singh provided nearly all the photographs of Bhagat Singh, his family and his comrades.

In this context, I am indebted to the dedicated services of the tireless young man Navdeep Gupta, the Proprietor, Duetech Printing Press, Moga for giving this book its present shape by the virtue of his expertise in the sphere of printing.

While concluding, I may say that in the following pages, a curious reader would get a lot to know about the lives of many patriots who contributed to the struggle for freedom and laid down their lives with unparalleled bravery at the altar of the motherland. Efforts have been made to present some interesting characteristics and lesser known

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

facts of their great lives with the aim to provide a better perception of their sojourn on this earth. It is to remind time and again our generation and our posterity too that how willingly and gladly they sacrificed their *Present* for our bright *Future*. Though their life spans were short and full of bitter brutalities heaped upon them yet their only concern was that India might live long as a free nation and we, as its independent citizens could enjoy the sweetness of liberty.

I may make a humble submission here that this compilation is an effort of an amateur. It reflects more of a spontaneous overflow of emotions yet trying to remain quite close to the facts. By way of humble contribution, now it is before the readers, the future writers and the historians with solemn solicitation to invoke their spirit of nationalism and sharpen their wits and wisdom to bring a desired and the long due awakening in the society which is already too late in the day.

I beseech every fellow Indian to heed to the clarion call akin to 'Save Our Souls' by none other than the first Prime Minister of India Pt. Jawahar Lal Nehru who himself was a towering personality of the freedom movement and who said on the martyrdom of Shaheed-e-Azam S.Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev: 'lest we forget - lest we forget'.

Kulbir Singh Sidhu
IAS

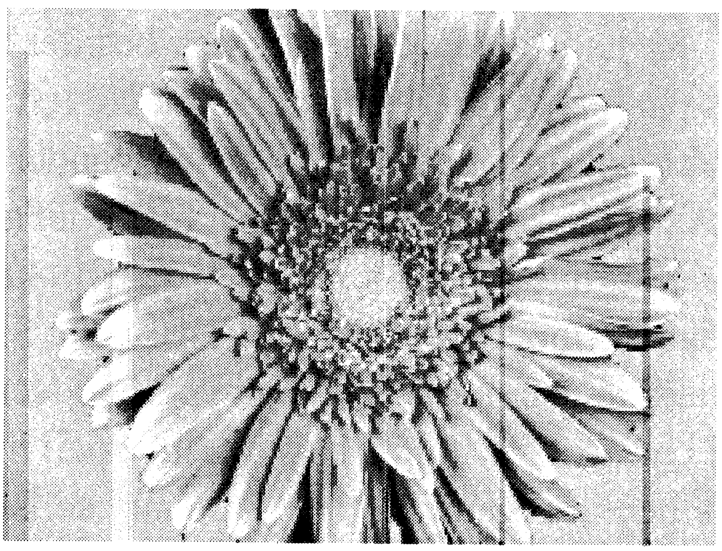

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

COMRADES-IN-ARMS UNTIL DEATH AND THEREAFTER....

"Kuchh baat hai ke hasti mitati nahin jahan se,
Sadion raha hai dushman daur-e-zamaan hamara."

It is a fact of life that man is born free and dies free. Again it is also a fact, of course, in the rarest of the rare cases that the twins take birth together and die together; or else more persons may die at the same time in an accident. But it is a fact stranger than fiction that three patriots of our motherland died at the same moment by being hanged together in Lahore Conspiracy Case in the Central Jail, Lahore by a wily human design. Such was the destiny of Shaheed-e-Azam S. Bhagat Singh, Sukhdev and Rajguru who died together at 7 P.M. on March 23, 1931 for the cause of India's freedom.

S. Bhagat Singh, one of the most adored heroes of Freedom Movement, was born on September 28, 1907 at Banga Chak, 105 G.B., District Lyallpur. His father's name was S. Kishan Singh and mother's Smt. Vidyawati. His mentor S. Kartar Singh Sarabha himself was hanged to death at a tender age of 19 years after being declared a traitor against the British Government. Another event which tortured the sensitive mind of a young child of only twelve was the massacre of Jallian Wala Bagh at Amritsar in 1919. Some time later, he passed his matriculation and reached National College, Lahore. But, of course, he had to leave his studies besides the plans and proposals of his parents to tie the nuptial knot. He left studies to join Hindustan Republican Association alongwith Chander Shekhar Azad who was born 'Azad' and died 'Azad' as per his belief and conviction. Later on, the name of HRA was changed to Hindustan Socialist Republican Association. But prior to it Bhagat Singh founded Naujawan Bharat Sabha to prepare Indian youth to 'serve, suffer and sacrifice' for the cause of freedom. He took active part in revolutionary activities and helped in organizing revolutionary cells in Punjab and other areas of India. Though he left National College yet he learnt the

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

philosophy of life from its Principal Chhabil Dass who used to inspire his students to become patriots. The Principal's favourite quatrain was:

> *"Duniya se ghulami ka mein nam mita dunga,*
> *Ik bar zamane ko mein azad kara dunga,*
> *Jo log gharibon par kartein hain sitam nahaq,*
> *Gar dam hai mera kayam gin gin ke saza dunga."*

He was amongst the front ranks of HSRA to avenge the death of Lala Lajpat Rai. He might or might not have agreed with the ways and means of leaders like Mahatama Gandhi and Lala Lajpat Rai to win freedom for the country but nevertheless he had all the respect for the elders and their ideas. At times, he would disagree even with his father, but within the limits of reverence and 'maryada'. Likewise when Lala Lajpat Rai died due to the lathi blows inflicted by J.A. Scott the Superintendent of Police, S. Bhagat Singh along with his associates planned to avenge the death of their veteran Congress leader.

Before the plan to eliminate Superintendent of Police at Lahore was mooted and executed, S. Bhagat Singh along with his comrades had often been coming to Ferozepur. They would come to a Swami Ji at Nishat Bagh at the outskirts of Ferozepur. But more often they stayed in a house in Toori Bazar. Once when he came here, he had to get his hair shorn off on the command of his party. Since he was the only person in the party with an identity as a Sikh, he had to get his hair cut. No barber would readily do that in those times on account of strong Sikh sentiments. Therefore, he requested his friend Dr. Gaya Parsad Nigham of U.P. with changed name Dr. B.S. Nigham to do it half way with his scissors. Then he went to the barber Gaja Nand who hailed from Rajasthan to have a proper hair cut.

Sukhdev belongs to that front rank of heroes who were martyred in the course of National Movement. He was born on May 15, 1907 in Naughara near Old Fort, Ludhiana. The name of his father was Shri Ram Lal and his mother's name was Smt. Ralli Devi. In his youth he became a member of the revolutionary party. He was

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

a close associate of Chander Shekhar Azad and S. Bhagat Singh. He took active part in revolutionary activities and helped in organizing revolutionary cells in Punjab and other areas in north India. He was one of the top organizers of Hindustan Socialist Republican Association.

Rajguru's real name was Shivram Hari Rajguru. He was a dedicated freedom fighter and a zealous revolutionary. He was born on August 24, 1908 at village Kherh, District Pune. The name of his father was Shri Hari Narayan and his mother's name was Mata Parvati Bai. He was inclined towards revolutionary activities from his early days.

When I was going through the process of writing of this book, I met two gentlemen in Ferozepur who had been associated with Bhagat Singh, though not very closely. Shri Ram Gopal Ji used to deliver food to the revolutionary during his stay at Ferozepur. S. Harbans Singh, a freedom fighter, now residing at Gandhi Nagar, Ferozepur, had also a brief relationship with Bhagat Singh. He narrates how, in those days, Bhagat Singh and his comrades used to take shelter in their fields in village Baghria near Lahore. He recalls a police raid in which all the others escaped the scene and he had to bear the brunt.

As far as the execution of the plan to kill J.A.Scott, S.P. Lahore to avenge the death of Lala Lajpat Rai is concerned, there was a little misunderstanding of identity which resulted in the providential escape for J.A. Scott. Their associate Jai Gopal signalled them mistakingly to shoot J.P. Saunders who, instead of Scott, came out of his office for lunch-break. Their shot being accurate and well rehearsed, the first bullet of Rajguru pierced through the head and there fell flat Saunders on the ground alongwith his motor bicycle. S. Bhagat Singh being a perfectionist took no chance and pumped another five bullets from his revolver into the representative of the repressive British Government. They entered D.A.V. College, Lahore via escape route and scaled the wall of the Hostel Campus followed by Traffic Inspector of Police Mr Fearn and Chanan Singh, a Head Constable of Police. Fearn was fired at by Sardar Bhagat Singh but he ducked and had a lucky escape. Chander Shekhar Azad, more like their brother than a

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

comrade, was there at the heels of Chanan Singh to warn him not to chase his own Indian brethren. Chanan Singh being true to his salt didn't stop. Chander Shekhar Azad had to get him down with a bullet from his unerring revolver.

The operation to retrieve the honour and respect of the Indians duly executed was followed by necessary search and investigation by the authorities. The investigative process was carried out with a tremendous speed and momentum. But all of them escaped the police dragnet, creating a shameful situation for the then world power. The activities of HSRA continued. The heated discussions continued not as much by way of personal differences or differences of opinion as on account of frustration amongst the comrades as to why the ideology of Hindustan Socialist Republican Party was not becoming a 'Lok Lehar' to gain freedom. Out of such a situation, once, Sukhdev, in the presence of a senior party leader Chander Shekhar Azad, tried to coax and cajole S. Bhagat Singh that the Sardar's personality was characteristic of compassion and milk of human kindness rather than representative of a radical approach of 'will to kill'. Bhagat Singh justified his sensitivity and soft corner against unnecessary killings and blood shed. But at the same time he bowed and volunteered to carry out any plan and assignment by the party. Chander Shekhar Azad agreed with Bhagat Singh more than he agreed to the heated arguments of Sukhdev. Azad had to give in to the final decision of Bhagat Singh to throw a bomb alongwith Batukeshwar Dutt in the Central Assembly, New Delhi. It was not to harm any life or to cause blood shed. But more importantly it was to give a jolt to the British Government to show the resentment of millions of Indians against the black laws of the British Rule.

Once again the plan was executed marvellously with meticulous precision. Smoke bombs were thrown in the Central Hall of Assembly. There was commotion amongst the members of the Assembly and smoke enveloped the Hall. The big-wigs ran helter skelter for their lives. The wiser of them hid themselves under the tables. At that time two young lions at the age of twenty one or at the maximum twenty two stood their ground shouting "Inquilab Zindabad"

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

and "Down, down with Imperialism". When there was nobody around from the security staff, they addressed a security officer with the plea to arrest them. Their mission did not have even a tinge of criminality. Rather it was undertook, as stated earlier, to give a jolt to the Great British Empire and to awaken the people of India from the slumber of slavery.

Once again the investigative agencies came into action. Most of the comrades were either identified and arrested or killed. Chander Shekhar Azad could never be arrested but was killed in an encounter in Alferd Park at Allahabad due to the leakage of some secret information by certain selfish people. The names of those traitors are not worth mentioning here, but they are neither secrets any more. 'Lahore Conspiracy Case' was instituted against the patriots. The charge sheets were framed and special tribunal appointed for going into details to adjudicate and award punishment for waging a war against the British Crown under the caption 'British Crown v/s Sukhdev etc.' It was a Tribunal established by ordinance consisting of Mr. Justice Coldstream as President, Mr. Justice Agah Haider and Mr. Justice G.C. Hilton as its members. Agah Haider opted not to be a part of the farce in the disguise of justice. The Tribunal was reconstituted. Coldstream and Agah Haider were replaced with G.C. Hilton as President of this special Lahore Conspiracy Case Tribunal, other members being Abdul Qadar and J.K.M. Tapp.

It was a hasty and one sided affair. Bhagat Singh and his compatriots chose to boycott the fake trial. Bhagat Singh declared that as the judgment had been pre determined, they will accept it boldly. Charges against them stood proved by the Tribunal and S. Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev were sentenced to death by the Special Tribunal vide order dated October 7, 1930. Amongst others a very fair name to be mentioned here is that of Batukeshwar Dutt. Of course, he was not that lucky to have been ordered to ascend to the gallows alongwith his beloved comrades. He was awarded life imprisonment. He remained remorseful of it throughout his life. His last wish was that he be cremated at the site of martyrs'

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

'Shaheedi Smarak' at Hussainiwala to join his Comrade-in-Arms after death. It was fulfilled on July 19, 1965.

To continue the story of grit and glory of S. Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev, it may be mentioned that they did not go for mercy appeal. Rather they requested the Foreign Rulers to consider their legal request that since the charges against them amounted to waging a war against the crown, a Shooting Squad might be called to shoot them publically. What to talk of acceptance of request, it was not even replied to. Contrary to it, out of a genuine panic caused by threat perception of thousands of Indians resenting the hanging of so young and adored heroes none of whom had seen twenty fourth spring of his life, the hangings at Central Jail, Lahore were preponed by 11 hours. They were hanged on March 23, 1931 at 7.00 P.M. All the established norms of jurisprudence were pushed to the back seat.

Before the tragic story takes us farther to its abysmal depths of brutality and callousness, let us pause and consider that they were just like us in flesh and blood. May be, they were having the blessings of immortality insured by the destiny.

The hangings of the great sons of Mother India were preponed. The inmates of Central Jail, Lahore and especially the revolutionaries of barrack no.14 were ordered by Khan Bahadur Mohammad Akbar Ali Khan, the Jail Warden to go back to barracks by 4.00 P.M. He was hooted down. But he was helpless. With tears trickling down his cheeks, he told them that now nothing could be done at that stage. He explained his position to the inmates of the Jail and pleaded before them to consider whether they wanted to obey or they wanted him to suffer for non compliance at the hands of the British Officers. His appeal was accepted by the Jail inmates. They went back to their respective barracks. Warden Chatar Singh showed up around 4.00 P.M. and then they saw barber Barkat visiting one cell after another. Bhagat Singh and his comrades would be hanged tonight, he whispered. The jail inmates started requesting him if he could bring Bhagat Singh's belongings like comb, pen, watch, or anything so that they could treasure those as mementos.

Chatar Singh, the Head Jail Warden came to S. Bhagat Singh

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

to tell him to get ready. At that time, he was reading a book titled 'The Revolutionary Lenin' which his lawyer Pran Nath Mehta had brought who had come to meet him just a few hours before hanging. When Mehta gave him the book, Sardar Bhagat Singh was elated and began reading it as if he was conscious that he did not have much time left. Mehta asked him whether he would like to convey any message to the nation. Without taking his eyes away from the book. Bhagat Singh said: "Convey the two slogans - *'Down with imperialism'* and *'Long Live Revolution'*." When asked by his counsel Pran Nath Mehta, how he was feeling and if he had any other desire, S. Bhagat Singh said that as always, he was very happy. To the second question his answer was "Yes, I want to be born again in this country so that I could serve it once again." Bhagat Singh requested him to thank on his behalf Pandit Nehru and Subhash Chandra Bose as both of them had shown great interest in his case. Mehta also met Rajguru who said, *"We shall meet soon."* Sukhdev reminded Mehta to take back from the jailor a carom board which Mehta had given him a few months earlier.

As narrated above when Chatar Singh came to tell that he should be ready for the tryst with death, S. Bhagat Singh understood him completely, though Chatar Singh could not speak more than a sentence or two. At that time S. Bhagat Singh was going through the chapters of book titled 'The Revolutionary Lenin'. He simply asked Chatar Singh if he could permit him to complete the current chapter reading which he felt like meeting a bosom friend. Chatar Singh went away to fetch water for last cleansing of the mortal frame.

There is a strong coincidence that all the martyrs of 'Kakori Case' were either poets or were very fond of poetry. Almost all of them had some poetic couplet on their lips before going to the gallows. Their favourite couplets are the most cited ones to date. The common factor which can be derived for their love for poetry was their love for their country. To prove the point, it may be said that they had the compassion and love of a 'Lover's Heart'. It was so because none of these martyrs was more than twenty four years of age when they kissed and embraced their beloved death. They were

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

all very sensitive and had a poetic bent of mind. It is enlightening to know that when the judgment on 'Kakori Case' was announced, Ram Parsad 'Bismil' recited two couplets:

"Dar-o-diwar pe hasrat se nazar karte hain,
Khush raho ahl-e-watan, hum to safar kartey hain."

"Haye hum jis par bhi tayyar thei mar jane ko,
Jeetey Jee hum se chhudaiya usi kashane ko."

While he was led to the gallows on December 19, 1927 in Gorakhpur Jail, he recited his own favourite couplet:

"Ab na agle valvale hain aur na armanon ki bhid
Ek mit jane ki hasrat ab dil-e-bismil mein hai."

"Malak teri raza rahey aur tu hi tu rahey,
Baqi na mein rahun na meri arzoo rahey.
Jab tak ke tan mein jaan ragon mein lahoo rahey,
Tera hi zikar teri hi zustzu rahey."

Before the plank was pulled out under his feet, the last words he uttered were "Vande Matram" and "Down with the British Empire".

Shaheed Ashfaq Ullah Khan was also a poet like Ram Parsad 'Bismil'. His poetic name was Hasrat. When he was hanged in Faizabad Jail on December 19, 1927 in 'Kakori Case', he recited these couplets:

"Phanah hai sab ke liye hum se kuchh nahin maquf,
Baqa hai ek faqat jat-e-kibariya ke liye.

"Tang aa kar hum bhi unke zulm sey, bedad sey,
Chal diye su-e-adm zindaan-e-faizabad sey."

But while standing on the gallows his last couplet was:

"Kuchh aarzoo nahin hai, hai aarzoo toh yeh,
Rakh de koi zara si khaq-e-watan kafan mein."

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

It was not only a heart-piercing but also a soul-stirring message to the nation. Likewise when Roshan Singh was to be hanged on December 19, 1927 in Allahabad Jail, he wrote a beautiful couplet in his last letter to his family:

> *"Zindagi zinda dili ko janiye aie roshan,*
> *Varna kitne mare aur paida hue jatey hain."*

His last words before he took flight to the Brave New World Beyond were "Vande Matram".

Rajinder Nath was their another associate in 'Kakori Case' and anchor man of the party. He was hanged on December 17, 1927 in Gaunda Jail. While being taken to the gallows, he uttered these words, *"To die for us is just like changing the old clothes. I am seeing the death before me. I shall be embracing it happily."* Again he said, *"There is no need to handcuff me. Rather show me the way, I will go myself for the sacrifice at the altar of my motherland."* After bowing in reverence before the heroic deeds of the 'krantikaris' of Kakori case, one is reminded of S. Bhagat Singh's love for history, literature and poetry. He himself was a melodious singer. He was a brave and handsome man of 5' 10". By sheer dint of his personality, he was adored by the Indians as well as the British authorities. Chatar Singh, the Jail Warden kept crying for long after the hanging of S. Bhagat Singh. He burst into tears and said that in his thirty years of service, he had seen many executions but never had anyone mounted the gallows so courageously and smilingly as the three did. The Nation might have felt that three beautiful blooming flowers had been plucked, but at that time we could hardly realize that the saga of their bravery had written the epitaph of British rule in India.

S. Bhagat Singh had a lively personality. He enjoyed life to the fullest. In the matters of head and heart, he was outrightly taller than all of us. At such a young age of twenty three, he had read a lot and had assimilated so much philosophy of life and revolution. He had also written quite a lot and above all, whatever words he spoke in any context and manner became prophetic in tone and tenor. He was

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

above caste and creed. He would take pleasure in calling the sweeper of his jail cell 'Bebey' (mother) as he felt that it was either his mother who nourished him in childhood or it was the sweeper who used to take care of him in the jail like his mother. He would be pleased to eat the food prepared by the sweeper. This was the reflection of a noble soul within a dauntless man. The letter written by S. Bhagat Singh on March 3, 1931 to his brother Kultar Singh contained the following couplets that he liked the most:

"Usay yeh fikr hardam naya tarz-e-jafa kya hai,
Hamein yeh shauq hai dekhein sitam ki intiha kya hai."
(They are ever anxious to devise new forms of treachery,
We are eager to see what limits there are to oppression.)

"Dahar se kiyun khafa rahein, charakh ka kiyun gila krein,
Sara jahan adu sahi, aao mukabla karein."
(Why should we be angry with the world... and complain,
Ours is just world (ideal), let us fight for it.)

"Koi dam ka mahmaan hoon, Ae ahale mahfil,
Chirage saher hoon, bujha chahta hoon."
(I am a guest only for a few moments, my companions,
I am the lamp that burns before the dawn and longs to be extinguished.)

"Meri hawa mein rahegi khial ki khushboo,
Yeh musht-e-khak hai phani, rahe na rahe."
(The breeze will spread the essence of my thoughts,
This self is but a fistful of dust, whether it lives or perishes.)

Let us be sure that we are not swayed by our emotional stupor to believe that they were emotionally weak like us in any way. They were far-sighted and too clear in their thoughts, visions and perceptions. Bhagat Singh wrote once that he never doubted India

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

would gain freedom yet he was almost sure that the English Rulers would leave the country and the 'Brown Sahibs' would replace them defeating altogether the cause of socialism.

When they were led to the gallows all of them were humming in unison:

"Sarfaroshi ki tamanna ab hamare dil mein hai
Dekhna hai zor kitna bazu-e-qatil mein hai"

It was not for the first time that they were singing this song. It had become an anthem with them. It seems quite appropriate to mention here that they were all very nice and noble souls who had no personal motives. No doubt, they had their youthful emotions and passions. They had somewhere some soft corner in their hearts beneath the hard-shelled frame of their outer bodies. To prove the point, one does not have to exert much but to know the fact that their forerunners had met the death bravely in 1927 only a few years before them. They were Ram Parsad Bismil, Rajinder Nath Lehri, Ashfaq Ullah Khan and Roshan Singh.

They were humane and sublime souls. Let us move with them, at least upto the first step of the stairs reaching the empyrean heights of sacrifice. As stated a little while ago all three of them were singing Bismil's couplet. They mounted steps of the gallows happily with inner glow lit bright on their faces. They sang the swan song:

'Maye mera rang de basanti chola'

A magistrate, a doctor, Jail Warden Mohammad Akbar Ali and a hangman were present at the gallows. As per their last wish their hands were untied so that they could embrace each other not for the last time but for the times to come. They embraced each other: they kissed each other profusely. They had the satisfaction of having done something worthwhile for their country. S. Bhagat Singh told the officers and officials on duty that they were really lucky to witness how the brave sons of Mother India met their destiny fearlessly and smilingly. The authorities present there were full of remorse and were

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

visibly shaken. The Magistrate ordered the hangman to put the hanging ropes around their necks. But before that, the three kissed the hanging noose. Now there was only one slogan on their lips 'Inquilab Zindabad'. The slogan reached the nearest barrack no. 14, from there to all the barracks inside the Central Jail, Lahore. The shouting of the slogans 'Inquilab Zindabad' shook the souls of thousands of people surrounding the Jail. They reciprocated the same slogan. The whole atmosphere reverberated with 'Inquilab Zindabad'. Perplexed, the Magistrate mechanically gave signal to the hangman. The planks were pulled under their feet and their souls soared unfettered as they had come into this world. An uneasy calm engulfed the place.

In this regard the words of a favourite couplet of S. Bhagat Singh once again became a gospel truth:

"*Qurra-e-khalk hai gardish mein tapish se meri,*
Mein woh majnu hoon joh zindaan mein azaad raha."

They were hanged at 7 P.M. The required time for the bodies to remain hanged was not given by the panicky authorities for fear of agitating public outside. The dead bodies were brought from the hanging noose soon after. The Doctor refused to declare them dead. He was suspended there and then. His assistant did the job. The back wall of the Jail was broken. Bodies were put into a truck duly escorted by contingent of security guards. It sped towards Kasur and beyond it towards the banks of River Satluj at Hussainiwala. The city of Lahore and Ferozepur were put under complete curfew. But still there was no stopping the hoards of people to rush hither and thither in search of the bodies of their beloved heroes. A Sikh Granthi and a Hindu Pujari were arranged from village Ganda Singh Wala to create a semblance of the last rights having been performed. To hasten the process, the limbs were chopped off and put into a trench. Kerosene oil and petrol were sprinkled and a spark was shown to their mortal remains, but all in ignoble haste. In this way, the most revered sons of Mother India were given the most unceremonious farewell.

It does not matter whether we are at Hussainiwala or anywhere

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

else in India, we will remain indebted to the 'Bravest of the Brave Sons of India'. The Nation bows its head in reverence before the great martyrs. Om Parkash 'Bismil' wrote a beautiful song whose most quoted couplet is sung by all of us today:

"Shahidon ki chitaon par lagenge har baras mele,
Watan pe mitne waalon ka yahi baaki nishan hoga."

Whether we say it from the core of our heart or not, it does not make any difference to the Martyrs. However, we must pay heed to what they said:

"Jab likho tarikh gulshan ki, yeh likhna mat bhulna,
Ke ham ne bhi lutaya hai Aashiaan Apna."

This is how the martyrs sacrificed their lives for their countrymen. It is due to them that we are enjoying this glorious freedom. Are we honouring their last wish? Is it too much for us?

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

LIFE SKETCHES OF MARTYRS AT A GLANCE

SHAHEED BHAGAT SINGH

Bhagat Singh was born on September 28, 1907 in village Banga-Chak 105, G.B. District Lyallpur, Punjab, now in Pakistan. His mother's name was Vidyawati and father's name was S. Kishan Singh. He belonged to a family of freedom fighters. At an early age, Bhagat Singh started dreaming of uprooting the British Empire. He was never afraid of fighting and during his childhood he fancied 'growing guns in the fields' so that he could fight the British. Kartar Singh Sarabha, a freedom fighter who was hanged at the age of 19, became his hero. The massacre at Jallianwala Bagh on April 13, 1919 drove him to go to Amritsar, where he kissed the earth sanctified by the martyrs' blood and brought back home the blood-soaked soil and kept it as a memento for life. He studied in D.A.V. School, Lahore. Even at the age of 16, he used to wonder why so many Indians could not drive away those fistful of foreign rulers.

He was so dedicatedly involved in his mission to bring freedom to his motherland that he spurned the proposal of his marriage and ran away from home. He founded the youth organization - Naujawan Bharat Sabha which had members from all sects and creeds. He met Chander Shekhar Azad, B.K. Dutt, Sukhdev, Rajguru and other revolutionaries. They used to print handouts and newspapers secretly and spread political awareness in India. While he was working in a press at Kanpur, he changed his name to Balwant Singh. Bhagat Singh along with Chander Shekhar Azad formed the Hindustan Socialist Republican Association (HSRA). The aim of this Indian revolutionary movement was now defined as not only to make India independent, but also to create 'a socialist India'.

The death of Lala Lajpat Rai on November 17, 1928 due to lathi blows during a demonstration against the Simon Commission infuriated the members of the Hindustan Socialist Republican

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Association. They met in Lahore and decided to punish the Superintendent of Police Mr. J.A. Scott to whose blows Lala Ji had succumbed. On December 17, 1928 Lalaji's death was avenged by killing J.P. Saunders the Assistant Superintendent of Police, though mistakingly. The British Government was terribly shaken. The police carried out a vigorous search for arresting those who had killed Saunders, but the revolutionaries escaped.

In order to propagate their political thinking among the people, Bhagat Singh and Batukeshwar Dutt were deputed to throw smoke bombs in the Central Legislative Assembly on April 8, 1929. It was also done to protest against the passing of Public Safety Bill and Trade Dispute Bill. The objective was not to kill but to make the deaf British Government hear the grievances of the millions of Indians. They raised the slogan 'Inquilab Zindabad' (Long Live Revolution!) and courted arrest. Bhagat Singh and B.K. Dutt were tried in the Assembly Bomb Case and were sentenced to life imprisonment. In the Lahore Conspiracy Case, Bhagat Singh, Sukhdev, Rajguru and several others were tried for waging war against the British Crown. They turned the court into a forum for propagating the ideology of socialism through 'Inquilab' i.e. 'a total change'. They were represented by the defence counsel Pran Nath Mehta who had to bow before their wish to die for the noble cause of freedom for India. Their defiant and courageous conduct made them a household name in India.

Bhagat Singh on April 5, 1929, wrote a letter to Sukhdev which was recovered from the latter when he was arrested by police during a raid on Kashmir Building at Lahore on April 15, 1929 in which Bhagat Singh stated, *"Again I emphasize, I am full of ambition and hope and charm of life. But I can renounce all this at the time of need. These things cannot be a hindrance in the way of a man inspired by revolutionary ideas provided he be a real man. You will have practical proof in the near future."*

At last Bhagat Singh, along with Sukhdev and Rajguru was sentenced to death. On March 20, 1931, they penned a letter to the Governor Punjab, Simla mentioning that they had conspired a rebellion against King George V of England. Hence, they should be treated

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

accordingly. Therefore, they should not be hanged but shot dead by the firing squad. They requested the Governor to send the same to execute them. The Governor did not bother to reply.

In order to avoid the public fury. the three heroes were hanged one day ahead of the scheduled day of execution i.e. on March 23, 1931 at 7 P.M. Their bodies were secretly cremated at the banks of Satluj River at Hussainiwala, near Ferozepur.

Bhagat Singh's only mission in life was to see his country free from British rule. He did his best and when he was being led to the gallows, he was satisfied with having lived up to his principles, irrespective of the consequences.

While Bhagat Singh and his comrades were being taken to the gallows for execution, they sang the swan-songs:

"*Sarfroshi ki tamanna ab hamare dil mein hai,*
Dekhna hai zor kitna bazu-e-qatil mein hai."
and
"*Rang de basanti chola,*
Maye mera rang de basanti chola."

The last slogan that Bhagat Singh and his comrades raised before being hanged was 'INQUILAB ZINDABAD'.

SHIV RAM HARI RAJGURU

Shiv Ram Hari Rajguru was born on August 24, 1908 in an average middle-class Hindu Brahmin family at Khed in Poona district. His mother's name was Mata Parvati Devi and his father's name was Sh. Hari Narayan. He came to Varanasi for his education. At Varanasi, he came in contact with revolutionaries. He joined the movement and became an active member of the HSRA. He was known in the party under the pseudonym Raghunath. Rajguru had fearless spirit and indomitable courage. The only object of his adoration and worship was his motherland for whose liberation he considered no sacrifice too great. He was a close associate of Chandra Shekhar Azad, Sardar Bhagat Singh and Jatin Das and his field of activity was U.P

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

and Punjab, with Kanpur, Agra and Lahore as headquarters. Rajguru was a good shot and was regarded the sharp shooter of the party. He took part in various activities of the revolutionary movement, the most important being Saunders' murder.

Lala Lajpat Rai, an eminent nationalist leader and a popular personality amongst the revolutionaries, was fatally wounded in a police lathi-charge on October 30, 1928 while leading a procession against the Simon Commission and died on November 17, 1928. The revolutionaries planned to avenge Lalaji's death by killing the Police Superintendent Scott who was responsible for the lathi charge resulting in the death of Lalaji. Rajguru, Chander Shekhar Azad, Sukhdev, Bhagat Singh and Jai Gopal were assigned the job. On December 17, 1928, while Assistant Superintendent of Police, Saunders left his office, he was mistakingly shot dead in front of the police headquarters at Lahore by Rajguru and Bhagat Singh. On December 18, Rajguru left Lahore disguised as Bhagat Singh's servant, who travelled in a first class compartment along with Durga Bhabhi, the wife of the revolutionary Bhagawati Charan and her son. At Lucknow, Rajguru went underground.

Later he was arrested at Poona on September 30, 1929. The Government initiated a case titled Lahore Conspiracy Case against eighteen persons including Rajguru. Judgement was delivered on October 7, 1930. Sardar Bhagat Singh, Sukhdev and Rajguru were sentenced to death and the other accused were awarded various terms of imprisonment. Whole nation was awakened and the names of Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev became as familiar as that of Mahatma Gandhi. Meetings were held and processions and representations were carried out for commutation of their death sentence. Mahatma Gandhi and the leaders of the Indian National Congress tried to save their lives, but they could not. An appeal to the Privy Council was also rejected. Rajguru along with his two comrades-in-arms was hanged in the Lahore jail in the evening of March 23, 1931 and their bodies were burnt under police supervision at Hussainiwala. At the time of his martyrdom, Rajguru was yet to complete twenty three years of his age. Long live the martyrs!

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

SUKHDEV

Sukhdev was born on May 15, 1907 in Naughara near Old Fort, Ludhiana. His father's name was Sh. Ram Lal and mother's name was Smt. Ralli Devi. His father expired soon after his birth and he was brought up by his uncle Lala Achint Ram at Lyallpur. Sukhdev was good at studies. The arrest of his uncle under The Martial Law had a deep impact on his young mind. While studying at National College, Lahore, he came in contact with Bhagat Singh.

Being fascinated by the activities of the revolutionaries, he joined the Hindustan Socialist Republican Association. Like Bhagat Singh, he took active part in revolutionary activities and helped in establishing revolutionary cells in Punjab and other areas of North India. He was entrusted the job of imparting political education to the youth of Punjab. He performed his duty with vigour and zeal. The motto of his life was : Mine the work and Thine the praise.

Sukhdev and his companions were much agitated over the police assault on Lala Lajpat Rai while he was leading an anti-Simon procession in Lahore. While watching the funeral flames devouring the mortal remains of Lala Lajpat Rai, the lion of Punjab, the revolutionaries of north-west took the vow to avenge his death. On December 15, 1928, a meeting was held where Sukhdev and Azad were assigned the task of facilitating the escape of Bhagat Singh and Rajguru after shooting the British police officer. On December 17, 1928, the Assistant Superintendent of Police J.P. Saunders was shot dead in broad daylight.

On April 15, 1929, Sukhdev was arrested at Lahore and was tried under the Lahore Conspiracy Case. In that trial he was awarded capital punishment for waging a war against the British Government. The final day arrived. On the evening of March 23, 1931, before being brought to the gallows, Sukhdev along with Bhagat Singh and Rajguru was weighed. All of them had gained weight. They bathed and put on black clothes. The three were hanged to death and were secretly cremated at Hussainiwala, near Ferozepur. Sukhdev alongwith his comrades Bhagat Singh and Rajguru has become the most beloved hero of freedom movement. Hail the brave sons of our motherland!

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

CHANDER SHEKHAR AZAD

Chander Shekhar was born on July 23, 1906 in village Bhavra in Jhabua district of Madhya Pradesh. His mother's name was Smt. Jagrani Devi and father's name was Pandit Sita Ram Tiwari. After receiving his early education in Bhavra, he joined Sanskrit Pathshala at Varanasi for higher education. At that time, the waves of freedom were sweeping across India and young Chander Shekhar was fascinated by the non-violent and non-cooperation movement of 1920-21 under the leadership of Mahatma Gandhi.

When arrested and produced before the magistrate, he mentioned his name as 'Azad', his father's name as 'Swatantra' and his residence as 'Prison'. The provoked magistrate sentenced him to fifteen whip-lashes. After the withdrawal of non-cooperation movement, Azad was attracted towards more aggressive and revolutionary ideals. A meeting of revolutionaries was held in October 1924 at Kanpur. There they founded Hindustan Republican Association and set out the objective of organizing an armed revolution against colonial rule.

To finance their organization, the HRA leaders decided to carry out dacoities against the government. The most important was the Kakori Robbery. On August 9, 1925 Azad along with nine other revolutionaries halted a train from Saharanpur to Lucknow at Kakori and looted the official cash. In this case Ram Prasad Bismil, Rajinder Nath Lahiri, Ashfaqullah Khan and Thakur Roshan Singh were hanged. Others were imprisoned while Chander Shekhar escaped punishment.

Later Azad, Bhagat Singh and other revolutionaries met at Delhi in September, 1928 where they accepted *Socialism* as their official goal and changed the name of the party from Hindustan Republic Association to Hindustan Socialist Republic Association. Azad was also involved in Assembly Bomb incident, Delhi Conspiracy and the shooting of Saunders at Lahore in 1928. But he could never

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

be arrested, rather he planned to get Bhagat Singh and Rajguru released by jail break, but his plan could not be executed because of some leakage of information.

Azad was on the Wanted List of police. On February 27, 1931, in Alfred Park, Allahabad, after an associate betrayed him, well-armed police encircled Azad. For quite sometime he held them at bay single-handedly with a small pistol and a few cartridges. Left with only one bullet, he fired it at his temple and lived up to his resolve that he would never be arrested and dragged to gallows to be hanged. He used to fondly recite a couplet, his poetic composition:

'Dushman ki goliyon ka hum samna karenge,
Azad hee rahein hain, azad hee rahenge.'

Chander Shekhar Azad would always sign all party decisions and would take pride in assigning every assignment to S. Bhagat Singh. He would often recite a poem which goes as follows:

"Hum se barh kar zindagi se kaun kar sakta hai pyar,
Marne par aa jaayen to mar jaatey hain hum!
Mar kar bhi dafan ham reh nahin sakte,
Lal va gul ban kar virano pe chha jaatey hain hum!
Jaag uthte hain to sooli pe bhi neend aati nahin,
Waqt pad jaye to angaaron pe so jaatey hain hum."

BATUKESHWAR DUTT

Batukeshwar Dutt was born in November 1908 at Oari Village, Khanda, District Burdwan. His father's name was Sh. G.D. Dutt. Highly impressed with the activities of the revolutionaries, he came in close contact with Chandershekhar Azad and Bhagat Singh. He became an active member of Hindustan Socialist Republican Association. It was Dutt who acquainted Bhagat Singh with a song that they often hummed :

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

"Ek halora idhar se aaye
ek halora udhar se aaye
sara ulat phulat ho gaya
dhuan dhar jagat mein chhaye
naash aur satyanaash ki dhul
udd chale dhayein bhayein."

(One gust of wind came from one side and another from the other. Everything became topsy-turvy and the smoke spread all over the world. Let the destroyers be destroyed and let the dust spread right and left.)

Reacting to the actions of the revolutionaries, the British government enforced the 'Defence of India Act' to give more powers to the police. The purpose of the act was to combat the activities of revolutionaries like Bhagat Singh and Sukhdev. Though the Act was defeated, an ordinance was issued to this effect. In protest, Batukeshwar Dutt and Bhagat Singh planned to throw a bomb in the Central Legislative Assembly where the ordinance was going to be passed. On April 8, 1929, B.K. Dutt and Bhagat Singh threw smoke bombs into the corridors and shouted 'Inquilab Zindabad'. The bomb neither killed nor injured anyone. Dutt and Singh gave themselves up for arrest after throwing the bomb.

B.K. Dutt and Bhagat Singh were awarded life imprisonment on June 12, 1929 in court of Session Judge of Delhi. B.K. Dutt was deported to the Cellular Jail in Andaman and Nikobar islands then known as 'Kaala Paani'. In the Cellular Jail, he took part in two hunger strikes. From there he was repatriated in 1937. Later he was released from Bankipur Jail in the year 1938. B.K. Dutt breathed his last on July 19, 1965. Fulfilling his last wish, he was cremated by the side of his beloved comrades - Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev at Hussainiwala near Ferozepur.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

JATINDRA NATH DAS

Jatindra Nath Das, known as Jatin Das was born on October 27, 1904 at Calcutta. His father's name was Sh. Banke Bihari Das. He joined Anushilan Samiti, a revolutionary outfit in Bengal. He was the secretary of South Calcutta Congress Committee and the member of the Bengal Congress Committee. He participated in Gandhi's Non-cooperation Movement in 1921. He was a committed organizer and was also associated with HSRA.

In November 1925, while studying in B.A. at Vidyasagar College in Calcutta, Jatindra Nath was arrested for his political activities and was imprisoned in Mymensingh Central Jail. Protesting against the ill treatment meted out to political prisoners, he went on a hunger strike. Twenty days after the Jail Superintendent apologized, he gave up the fast. He was contacted by revolutionaries from other parts of India and he agreed to be involved in bomb-making for Bhagat Singh and comrades. On June 14, 1929 he was arrested for revolutionary activities and was imprisoned in Lahore Jail to be tried under the supplementary Lahore Conspiracy Case.

In the Lahore Jail, Jatin Das along with other prisoners went on a hunger strike demanding jail reforms and rights of prisoners and undertrials. This memorable hunger strike started on July 13, 1929 which lasted for 63 days. The jail authorities took many measures to feed Jatin, including attempts to feed forcefully. However, Jatin Dass successfully resisted them. He died on September 13, 1929 without calling off hunger strike.

The news of his death spread like wild fire in the city. The jail officers carried the bier to the outer gate and handed it over to the assembled masses for whom Jatin was a role model. A train carried his body on a 1600 mile journey from Lahore to Calcutta. The journey turned out to be a national awakening. Thousands assembled to pay him homage at every station the train passed. The compartment was strewn with flowers and fruits. At Calcutta, a two-mile-long procession of more than 600,000 people accompanied the valiant son of Bengal to the cremation ground. The hunger strike of Jatin Das in prison was

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

a crucial step in the resistance against unjust treatment meted out to prisoners and highlighted the cold-hearted indifference of British Colonialism. The nation will always be inspired by the memories of the martyr.

SHAHEED MAHABIR SINGH

Mahabir Singh son of Sh. Kunwar Devi Singh of Shahpur Tehla, District Etah, U.P. was born on September 16, 1904. While studying at D.A.V. College, Kanpur in 1926, he joined HSRA and remained a forerunner there after. He was next to none in sincerity, service and sacrifice. He along with Bhagat Singh and Chander shekhar Azad participated in all the major actions of the party. He also was tried in Lahore Conspiracy Case. The undertrials declared in the court that they did not expect any justice from the imperialist courts and hence refused to appear in the court proceedings. They declared, "We stand for a change – a radical change in the existing order of affairs, in social, political and economic spheres and complete replacement of the existing order with a new one, rendering impossible the exploitation of man by man and thus guaranteeing full liberty to all the people in all the spheres."

Mahabir Singh was one of the compatriots of Bhagat Singh and Azad. He was awarded life sentence in the Lahore Conspiracy Case for waging war against the Crown. He was sent to Andaman Jail, where he proposed that to change the inhuman conditions prevalent there, they should go on a hunger strike with same grit and determination as the historic one was carried out in Lahore Jail. But, there was a change in the plan. As the conditions were so bad that the response of British Government might be very slow, hence it was better that hunger strike be carried out in small groups of two, though every body was ready to take the supreme challenge. Now to decide who were to constitute first group, lottery was drawn. The first name was of Mr. Mohit Machai and the second was that of Mohan Kishore Ramdas. Both were young revolutionaries from Bengal and had just five year and seven year term left. They both were very happy to find

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

their names placed at the altar of martyrdom. Looking at their tender age, Mahabir Singh felt that it was his resolution which had pushed those young ones before death hence it was his duty and privilege to join the hunger strike. Every body had to approve his determined resolution. Mahabir Singh achieved martyrdom on May 17, 1933 after fighting against forced feeding by jail authorities. During the hunger strike, the other two also followed the same path. These martyrdoms led to disbanding of the Andaman Jail for the political prisoners. The Andaman spirit is represented by these and similar martyrs and not by those who sought compromise with the repressive posture of the British Government.

RAS BIHARI BOSE

The soil of Bengal, like Punjab, bears great revolutionaries. These two states have many such similarities. Many revolutionaries from Bengal came to Punjab to organize the freedom movement. One such revolutionary was Ras Bihari Bose who was a member of Yugantar Party. He came from Bengal and settled down in Lahore to strengthen Gadhar Party. He was accused of hurling a bomb on Viceroy Hardinge and was tried for the same. After that he went to Japan and formed Indian Independent League. It was the time of Second World War. Ras Bihari Bose struggled whole life for freedom of India. He died in Japan on January 1, 1945.

PUNJAB MATA VIDYAWATI

Mother of Shaheed Bhagat Singh

The mother of revolution, Mata Vidyawati was a perfect picture of a Punjabi woman. She was a courageous and affectionate lady. She along with her both sisters-in-law would serve the visiting revolutionaries with whole-hearted dedication and love. She managed the house in absence of her husband, who was jailed occasionally

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

during the freedom struggle. Sardar Ajit Singh's friend Kartar Singh Kasur jokingly said that this house fed them with bowls full of tasty food and would push the patriots in a bundle to fight for freedom.

She was born in a typical sikh peasantry household at village Moraanwali, District Hoshiarpur. She was a hard working lady and would perform all kind of jobs from managing hearth and fields to looking after the family efficiently. Her parental name was Ind Kaur which was later changed to Vidyawati by Sardar Arjan Singh to signify that she should spread education in women folk of village. She used to say that when Bhagat Singh was about to come in this world she would regularly recite 'Chandi Di War'. Thus educating Bhagat Singh in her womb the great teachings of Guru Gobind Singh Ji. Her affection for every needy person of village inculcated in Bhagat Singh a love for the toiling masses. He would jovially suggest his Mother that they should share their material possessings with the needy.

She was a source of inspiration for every one. A great mother of a hero as she was, the People of India revered her and people of Punjab honoured her with the title of Punjab Mata on January 1, 1973. She took every opportunity to enthuse the youth by telling them to get their intellect sharpened by going through the writings of Bhagat Singh and if they wanted to follow him, they must develop strong character physically and mentally. She would advise them to be zealous to help the toiling masses. She was like a mother to every revolutionary. It was always her heartiest wish that while people put up photographs or statues of S. Bhagat Singh; they must also honour his comrades with equal respect and reverence.

On her demise, she was honoured with a State Funeral and as per her last wish, the last rites were performed besides the Samadhis of her patriot sons Shaheed Bhagat Singh, Rajguru, Sukhdev and B.K. Dutt on June 1, 1975.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

MARTYRS OF KAKORI CASE

RAM PRASAD BISMIL

Ram Parsad Bismil, a great revolutionary poet in Hindi, was born at Shahjahanpur in Uttar Pardesh in 1897. His ancestors belonged to Thomargarh area of Gwalior state. His father's name was Sh. Murli Dhar. He studied Hindi and Urdu in his childhood and joined an English school. He was greatly influenced by the principles of Arya Samaj. With young Arya Samajis, he established Arya Kumar Sabha. He was guided on the matters of religion and politics by Swami Somadev Ji .

At the annual session of Indian National Congress at Lucknow, he supported Lokamanya Bal Gangadhar Tilak, the leader of extremist group of Congress. At Lucknow, he came in contact with the members of a secret committee who were revolutionaries. Ram Parsad published a book entitled "How did America Attain Freedom?" and collected a good quantity of weapons to fight the British Imperialism. Due to his revolutionary activities, he had to leave Shajahanpur. During that period, he expressed his revolutionary ideas through literature.

When Mahatma Gandhi withdrew the Non-cooperation Movement in 1922, the revolutionary movement regained strength. Ram Parsad Bismil joined HRA. The party had no dearth of dedicated workers, but lack of funds haunted it. Ram Parsad Bismil planned the Kakori Rail Dacoity. It was executed on August 9, 1925 with the help of his comrades. The dacoity gave a jolt to the British Government. All patriots except Chander Shekhar Azad were either arrested or killed.

The case went on for a year and a half and at last Ram Parsad Bismil, Ashfaqullah Khan, Roshan Singh and Rajinder Nath Lehri were sentenced to death while others were awarded imprisonment. At this moment he recited his two famous couplets:

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

"Dar-o-diwar pe hasrat se nazar karte hain,
Khush raho ahle-watan hum to safar karte hain."

"Haye hum jis par bhi tayyar thei mar jane ko,
Jeetei jee hum se chhudiaya usi kashane ko."

As Ram Parsad Bismil mounted the gallows on December 19, 1927 at Gorakhpur Central Jail, he chanted 'Vande Matram' and 'Down with the British Empire'.

The couplet that follows was on his lips while standing on the gallows:

"Ab na agle valvale hain aur na armanon ki bhid
Ek mit jane ki hasrat ab dil-e-bismil mein hai."

ASHFAQULLA KHAN

The pathan patriot, Ashfaqulla Khan was born in early years of twentieth century in Shahjahan Pur, Uttar Pardesh. His father's name was Sh. Shafiqulla Khan. In 1921 the clouds of Non-cooperation Movement were gathering all over India. Ashfaqulla, the High School student felt dejected when Mahatma Gandhi called off the Non-cooperation Movement because of Chauri Chaura incident. He yearned to make country free as early as possible, so he joined the revolutionaries and earned the friendship of Ram Parsad Bismil.

Ashfaqulla and his young comarades believed in violence. They were in the favour of making use of revolvers and bombs to fight the British. Ashfaqulla and his comarades made Varanasi the centre of their activities. They formed the Hindustan Republican Association. Their main object was to win freedom for the country through armed revolution. This association published a manifesto called 'Krantikari' in 1925, spelling out its aims and objectives. The revolutionary party was short of funds. In order to raise money, Ashfaqulla along with Ram Parsad Bismil planned Kakori dacoity.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

On August 9, 1925, the train from Shahjahanpur to Lucknow was stopped at Kakori and the treasury chest was looted. These ten young men had done this difficult job and had written a memorable chapter in history of India's fight for freedom.

Ashfaq was betrayed by a pathan friend and was arrested by the British Police. In the Kakori Dacoity Case, Ashfaqulla, Ram Parsad, Rajinder Nath Lehri and Roshan Singh were sentenced to death, while others were awarded life sentences. Ashfaqulla, who was a poet, wrote: 'Death comes but once; why fear it?" Ashfaqulla was hanged on December 19, 1927 in the District jail at Faizabad. These four revolutionaries who were hanged in Kakori Train Robbery Case made only one prayer before death - they wanted to be born again in India so that they could fight for freedom of the country. The last words uttered by him were:

"Phnah hai sab ke liye, hum pe kuchh nahin mauqoof
Baqa hai ek phaqt, zaat-e-kibariya ke liye."
"Tang aa kar ham bhi unke zulm se, bedad se
Chal diye su-e-adam zindane Faizabad se."

RAJINDER NATH LEHRI

A dauntless young man of 24, Rajinder Nath Lehri was a student of M.A. at Banaras Hindu University, Banaras. He actively took part in the revolutionary movement. He was arrested from a bomb making factory at Dankheshwar near Calcutta and was awarded ten year imprisonment. In 1925, he was again arrested from the campus of Banaras Hindu University in the Kakori Dacoity Case. In that case he was sentenced to death and on December 17, 1927, was hanged in Gaunda Jail.

Lehri was so great a pioneer of the revolutionary movement that Bhagat Singh was highly impressed with him. So fascinated was he by his revolutionary spirit that Bhagat Singh gave his youngest brother the name Rajinder after Rajinder Nath Lehri. Before his execution, he wrote a letter to his family. An excerpt - *"Soul is*

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

immortal and death is no more than changing the bodily dress". While he was being taken to the gallows he said, *"There is no need to handcuff me, I myself would move to the gallows cheerfully."*

THAKUR ROSHAN SINGH

Thakur Roshan Singh was one of the great leaders of the revolutionary movement. He carried aloft the burning torch of freedom. During the freedom movement, he came in contact with Ram Parsad Bismil, Ashfaqullah Khan and Rajinder Nath Lehri. He became a member of Hindustan Republican Association. He was arrested in Kakori Dacoity Case and was sentenced to death. On December 19, 1927, Roshan Singh was hanged. He immortalized his name by cheerfully sacrificing his life for a noble cause. The last words he uttered were 'Vande-Matram'. In his last letter to his family, he wrote:

> *"Zindgi zinda dili ko jaaniye ai roshan*
> *Varna kitne mare aur paida hue jaatey hain."*

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

"TRIAL WITHOUT VAKEEL, DALEEL AND APPEAL"

LAHORE CONSPIRACY CASE

Two movements played a dominant role in the history of Indian Independence-the peaceful movement led by Bal Gangadhar Tilak and Mahatma Gandhi and the revolutionary movement led by Savarkar, Aurobindo Ghose and Bhagat Singh along with their associates and successors. Bhagat Singh's throwing of a bomb in the Central Assembly and his revolutionary activities aroused equally powerful feelings against the British rule as much as those aroused by the non-resistance movement and the peaceful 'satyagraha'. Like the trials of Savarkar, Tilak and Mahatma Gandhi, the trial of Bhagat Singh and his comrades has found a place in the annals of the history of freedom movement in India. Here the might of the Raj could not kill the spirit and courage of the freedom fighters who faced the death sentence with smiles on their faces. During the trial all established procedures were given a go-by and a totally novel, high handed procedure was adopted for convicting and passing the sentences in Lahore Conspiracy Case. It was a "Trial without Vakeel, Daleel and Appeal".

The British Government considered the Lahore Conspiracy case as against the Crown with the sole motive of the revolutionaries to overthrow his sovereignty in British India. Before we examine the trial of Bhagat Singh and his comrades, it is a fit case to narrate the events which inspired Bhagat Singh and his associates to sacrifice their lives for Mother India.

On September 8 and 9, 1928, a secret meeting of HRA was held at Feroze Shah Kotla, Delhi, which was attended by sixty five representatives of various revolutionary groups. Prominent among them were Bhagat Singh, Sukhdev, Jatindra Nath Dass, Yashpal, Chander Shekhar Azad, Bhagawati Charan, Rajguru and Sohan Singh Josh. The erstwhile Hindustan Republican Association was given the name Hindustan Socialist Republican Association with its goal being to form Socialist Republican State in India using

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Marxism and Leninism as weapons in the anti-imperialist struggle. Bhagat Singh's appointment to the Central Committee made him a key figure in the revolutionary struggle.

Hindustan Socialist Republican Association was an 'association' in general and an 'army' when it acted. It had a unique credo which one of the manifestoes proudly proclaimed - *The food on which the tender plant of liberty thrives is the blood of a martyr.* HSRA member Mahabir Singh acquired on rent Arian Building at Mozang, near the cremation ground in Lahore under the name of Partap Singh in November 1928. This famous Mozang House became premises for work and residence for its members. It was this house, where on December 10, 1928, the assassination of J.A. Scott was planned.

Late 1928 was a period of unrest in the country as Indian leadership decided to boycott the Seven Member (all white) Commission led by Sir John Allsbrook Simon. On October 30, 1928, when Lala Lajpat Rai was leading a peaceful procession against Simon Commission at Lahore, Superintendent of Police J.A. Scott ordered a lathi charge in which Lala Lajpat Rai suffered grave bodily injuries and he subsequently died on November 17, 1928. Bhagat Singh and his associates took upon themselves the charge to avenge this national insult. On Dcember 17, 1928, Bhagat Singh with Rajguru, Sukhdev, Chander Shekhar Azad and Jai Gopal assassinated John Poyantz Saunders near Punjab Central Secretariat at Lahore. This killing was hailed as an act to vindicate the honour of the nation. S. Bhagat Singh and his associate comrades escaped from Lahore.

Hindustan Socialist Republican Association was not a body to rest on its laurels. It again came into lime light when it deputed Bhagat Singh and Batukeshwar Dutt to throw smoke bombs in Central Assembly on April 8, 1929 when two bills - Public Safety Bill and Trade Dispute Bill were to be taken up. These bills were meant to smother the resistance to the British rule. Both Bhagat Singh and B.K. Dutt got themselves arrested after the incident. 'Assembly Bomb Case' was constituted against them in which Mr. Asaf Ali, husband of Mrs. Aruna Asaf Ali defended them. The trial began in the District Jail on May 7, 1929 before the Additional District Magistrate

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

F.B. Pool. Regular trial began in the first week of June before the Sessions Judge Leonard Middleton.

S. Bhagat Singh and his comrade B.K.Dutt used the court as a platform to disseminate their political ideology by stating that the bomb was necessary to awaken England from her dreams and to register their protest on behalf of those who had no means left to vent their heart-rending agony. Revolution was the only effective method to achieve two social targets - bringing economic and political independence to the workers and peasants and constituting the mass of the people.

The court sentenced Bhagat Singh and B.K.Dutt, on June 12, 1929 to punishment of transportation for life. Their appeal in the Lahore High Court was dismissed on January 13, 1930 when Justices Sir Cecil Forde K.C. and James Addison ICS upheld the judgment of the Sessions Court. Within six months of throwing of bomb in the Assembly, the police were able to round up many key members of H.S.R.A. The first prize catch was made on April 15, 1929 when police raided Kashmir Building on Mcleod Road, Lahore and caught Sukhdev, Kishori Lal and Jai Gopal. The Hing Ki Mandi House in Agra was raided on May 2, 1929 and evidence of bomb making was unearthed. Saharanpur headquarters in Mohalla Chaub Faroshan were raided on May 13, 1929 which resulted in the arrest of Shiv Verma, Jai Dev and later on Gaya Parsad. Rajguru was arrested in Poona on September 30, 1929. So, police had enough material to institute Lahore Conspiracy Case against accused HSRA members.

While Bhagat Singh and B.K.Dutt were in Mianwali and Lahore Central Jails respectively, Lahore Conspiracy Case was instituted in the court of Rai Sahib Pandit Sri Krishan the Special Magistrate. This also was held in the Jail. It started on July 10, 1929. In this case, twenty four persons were involved. Out of them, six were at large and could not be traced. Of the remaining eighteen, three were discharged under various sections. The remaining fifteen, including Sukhdev Singh and Bhagat Singh were put on trial. Seven i.e. Ram Saran Dass, Brahm Dutt, Jai Gopal, Manmohan Bannerjee, Hans Raj Vohra and Lalit Kumar Mukherjee turned approvers.

When the proceedings of Lahore Conspiracy Case started, Bhagat Singh and his comrades were on hunger strike which started

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

from June15, 1929 for jail reforms to draw the attention of authorities to the despicable conditions inside the Jail and the treatment meted out to prisoners. Bhagat Singh and his comrades fought bravely against forcible feeding. Ultimately, the Government yielded and appointed Punjab Jail Enquiry Committee. While the hunger strike was on, the British Government was hell bent on compelling them call off the hunger strike and punish Bhagat Singh and his comrades. So it tabled Code of Criminal Procedure (Amendment) Bill in Central Assembly. It sought to insert in the code a new provision S.540-B which read as follows :- "If any accused has voluntarily rendered himself incapable of remaining before the court, the Judge or Magistrate may, whether such accused is represented by a pleader or not, dispense with his attendance and proceed with the inquiry or trial in his absence."

Mr. Mohammad Ali Jinnah on September 12, 1929, while speaking against the Amendment Bill in Central Assembly, virulently attacked the British Government. He opened his speech by stating that Bhagat Singh and his comrades had become victims of the System where Government had declared a war against them with a fixed mind set: "We will pursue every possible course, every possible method but we will see to it that you are either sent to the gallows or transported for life, and in the meantime we will not treat you as decent men ...." Mr. Jinnah openly proclaimed his sympathies for the Lahore Prisoners when he stated that the Government wanted to persecute and not prosecute them and he doubted whether it was a trial or a farce, where court could dispense with accused's presence. Inquiry would proceed ex-parte, evidence would be led, oral or documentary, which would go without being tested by cross examination. Concluding his speech, M.A. Jinnah cautioned the Government not to waste tax payer's money "in prosecuting men, nay citizens, who are fighting and struggling for the freedom of their own country." There was no mistaking high esteem in which Mr. Jinnah held Bhagat Singh and his comrades.

While the deliberations on Amendment Bill continued, J.N.Dass died because of hunger strike on September 13, 1929 at Lahore Jail. The news of his martyrdom spread like wild fire. Pandit Moti Lal Nehru moved an adjournment motion in the Central Assembly where he charged the Government with 'an utter lack of the human element' and with endangering the life of hunger strikers

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

in the Lahore Conspiracy Case. Soon after the death of J.N. Dass, the Jail Inquiry Committee submitted its recommendations providing facilities to political prisoners. Consequently on September 14, 1929, Bhagat Singh and others suspended their hunger strike.

Bhagat Singh and his comrades devised various methods to bring forth the mockery of the court trial and its proceedings. The devices adopted by Bhagat Singh included singing of revolutionary songs and raising slogans with his comrades during the proceedings, thus showing their protest against the mock trial and its proceedings before the court. At times, they even refused to attend the court and had to be forcibly presented before the judge. That created grave legal and procedural difficulties.

In order to overcome the difficulties, especially to dispense with their presence in the court, the Punjab Government approached the Government of India. The Governor General, Lord Irwin promulgated an ordinance No. III on May 1, 1930. That ordinance entrusted the trial of the case to a Special Tribunal consisting of the Judges of High Court like the one that had tried the Ghadrites during the First World War and which was to be constituted by the Chief Justice of the High Court of Lahore. The Tribunal was invested with special powers to deal with wilful obstructions. The ordinance was formally called the Lahore Conspiracy Case. The Lahore Conspiracy trial was held in Poonch House at Lahore and the Special Tribunal with Mr. Justice John Coldstream as President and Mr. Justice G.C.Hilton and Mr. Justice Agha Haider as its members started functioning on May 5,1930. The ordinance was to expire on October 31, 1930. So the British had barely six months to try and punish the accused in the Case. One of the accused Des Raj, on July 2, 1930, with the enthusiastic support of the Lahore Bar, challenged the constitutional validity of the ordinance in the Lahore High Court. It was dismissed by Justices Alan Broadway and M.V. Bhide. But, Justice Bhide dissented from Justice Broadway's view that the Governor-General's opinion regarding the existence of the emergency was 'final and not liable to consideration by the courts'.

Imposition of a deadline of six months by the ordinance was destructive for confidence all round. The Tribunal was determined to rush through; the accused saw the delay as a blessing in disguise.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

C.H. Carden Noad represented Government. The accused were asked whether they wished to be represented at State expense. Four of them consented. Ajoy Ghosh, Kishori Lal and Des Raj were represented by Shri Amar Dass; and Prem Dutt by Baljit Singh. The rest either declined to answer or flatly rejected the offer. Bhagat Singh got Mr. Duni Chand as his legal advisor, not to defend himself but to use the court as a forum to propagate the philosophy of revolution - 'Inquilab Zindabad'.

Prosecution witnesses had seven approvers, out of whom Jai Gopal and Hans Raj Vohra did maximum harm to their accused comrades as they had a thorough knowledge of HSRA acitivities. Both of them were recruited by Sukhdev who was a planner and strategist of HSRA Jai Gopal was one of the players in J.P.Saunders Murder Case. He gave signal to his colleagues as soon as Saunders came out of the office. He was arrested by the Police along with Sukhdev in Kashmir Building at Lahore. Hans Raj Vohra presented substantial evidence against Bhagat Singh by recognizing the hand written posters written by him under the pseudonym Balraj, the Chief Commander of HSRA.

On June 21, 1930 the Tribunal was reconstituted with Mr Justice G.C.Hilton as President and Mr. Justice J.K.M.Tapp and Justice Sir Abdul Qadir as its new members. This reconstitution was done 'to resolve the deadlock' created as a result of the accused's demand of an apology from Justice Coldstream for police brutality against accused on May 12,1930 and for his removal from the Tribunal. Mr. Justice Agha Haider was also dropped because he had declined to submit to the dictates of his colleagues by disassociating himself from the order of shifting the accused from the court to the jail on May 12 when Justice Coldstream became hostile towards the accused for singing revolutionary songs and ordered the police to handcuff them. This action was resented by the accused and many of them received injuries in their struggle with police. Justice Agha Haider also would often ask prosecution witness very awkward questions which used to expose their nefarious designs.

The reconstituted tribunal met for the first time on June 23, 1930. Next day Bhagat Singh handed over a statement to the Tribunal that the Judge, who was a party to the incident of May 12, 1930, had been made the President which had added insult to injury.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

But if Justice Hilton disassociated himself from that order or gave them an assurance for future or was replaced by some other judge, they were prepared to come to the Tribunal otherwise they would boycott courts from the next day. On June 25, court docks were totally deserted. So, the Tribunal passed orders under the Ordinance, dispensing with the presence of the accused.

The other witnesses W.J.G. Fearn, Fakir Syed Wahiduddin, Atta Muhammad, Chaudhari Habibullah, Kamal Din, Abdullah and others were continued to be examined by Tribunal. None of the accused participated in the proceedings. On August 26, 1930, Carden Noad the Public Prosecutor suddenly closed the case for the prosecution. On September 1, 1930, Amolak Ram Kapur filed an application to cross examine all the prosecution witnesses which was a tactical move to delay the proceedings. It was rejected by the Tribunal. On September 20, Bhagat Singh's father Kishan Singh filed a petition in the Tribunal pleading an alibi that Bhagat Singh was in Calcutta on December 17, 1928, the day of Saunders' murder. This made Bhagat Singh write a letter of anguish to his father stating, "I am astounded to learn that you have submitted a petition to the members of the special Tribunal.... It has upset the whole equilibrium of my mind."

Finally on October 7, 1930 the Special Tribunal on the Lahore Conspiracy Case delivered judgment convicting all the accused except three who were acquitted- Ajoy Kumar Ghosh, Jatindra Nath Sanyal and Des Raj. Sentences were awarded to the other twelve. Bhagat Singh, Sukhdev and Rajguru were sentenced to death. Kishori Lal, Mahabir Singh, Bejoy Kumar Sinha, Shiv Varma, Gaya Parshad, Jai Dev and Kamal Nath Tewari were sentenced to transportation for life. Kundan Lal was sentenced to seven year rigorous imprisonment and Prem Dutt to five.

Concluding, the judgment recommended that there existed proof of a single conspiracy dating from September 1928 and that the subsequent activities of the various accused including those of the Saunders' murder, of the throwing of the Bombs in the Assembly Hall at Delhi, of the manufacture of explosives at Calcutta, Agra, Lahore and Saharanpur and of the Moulania dacoity were the outcome of that conspiracy.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

The conspiracy was dubbed as a brainchild of Sukhdev and he was sentenced to death. Rajguru received the same sentence because of his complicity in Saunders' murder. Bhagat Singh was the central figure of the trial. The evidence against him was discussed in twenty pages of the judgment broadly falling into two parts — his connivance in the conspiracy and his culpability in the murder case of Saunders. He was also sentenced to death.

The Defence Committee, after the Tribunal's verdict, was keen on moving petition for special leave to appeal to the Judicial Committee of the Privy Council in London. The petition was heard on February 11, 1931, four months after the Tribunal delivered the Judgment, by a Board consisting of Viscount Dunedin, Lord Thankerton, Lord Russell of Killowen, Sir George Lowndes and Sir Dinshah Mulla. D N Pritt K.C. appeared for the petitioners and A.M. Dunne K.C. appeared for the respondents. D.N.Pritt argued that before Governor General could promulgate an ordinance he had to establish affirmatively as a question of fact that 'an emergency did exist' But the Board did not buy his arguments and dismissed the petition. This decision of Privy Council was later contested by Indian Press when Jame Richard Atkin alongwith Lord Blandsburgh and Sir Lancelot Sanderson, on Board of Privy Council, heard the appeal from the Supreme Court of Nigeria on March 24, 1931 against the executive powers exercised by Governor of Nigeria conferred by an ordinance. It pronounced landmark judgment which said that the judiciary could review the exercise of power by the Executive conferred by an ordinance. It was felt by many people had Atkin been on the Board of Privy Council which heard Defence Committee plea in Lahore Conspiracy, the case decision could have been different. But what historian Sir Lewis Namier warned is also true - "Do not argue with history."

For Bhagat Singh, the struggle for independence in India was basically a struggle for economic improvement. Freedom would provide an opportunity for improvement. Independence without prosperity would be a mere eye wash. Bhagat Singh did not want to substitute the status quo with another status quo. He wrote a letter to his comrades on February 2, 1931, which is considered as his political will explaining his revolutionary programme: *"I have no doubt that*

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

my country will be free one day. But I am afraid that the 'brown sahibs' are going to occupy the chairs the 'white sahibs' will vacate." People's plight would remain the same if it meant only a change of masters. He was convinced that no change was possible without overhauling the antiquated system. The System was like a roadblock in the way of progress. Philosophers had interpreted the world in different ways. But the real point was to change it. Revolution alone could do so.

In February 1931, Amolak Ram Kapur filed a habeas corpus petition in which he stated that finally, the Tribunal had fixed October 26 as the execution day. But the Tribunal was abolished on October 31, 1930 with the expiry of the ordinance which established it. Now any warrant for execution of the sentences would be 'without any legal warrant of authority.' In those circumstances the detention of the three prisoners was also without legal authority. This petition was rejected on March 23, 1931 by Division Bench comprising Justice Sir Alan Broadway and Justice Johnston. On the same day Justice Bhide dismissed another petition for special leave to appeal to the Privy Council. It was argued by Jeevan Lal Kapur. In the evening that day i.e. on Monday, March 23, 1931 at 7 P.M. Bhagat Singh, Sukhdev and Rajguru were executed. Loud and continued shouts of 'Inquilab Zindabad' and 'Long Live the Revolution' emerged from inside the Jail alerting the people living in the area to the fact that the expected execution had taken place. Unfortunately, owing to the conditions imposed by the Jail authorities, the relatives of the prisoners could not meet them earlier in the morning nor were their dead bodies handed over to their families. They were secretly removed from the Jail and transported to the banks of the Sutlej near Ferozepur where they were disposed off in utter confusion and haste in dead of night. The ashes were thrown into the river.

Though the torch bearers of the revolution were no more, they had won the hearts of not only Indian leaders but also of the masses; as Pandit Jawahar Lal Nehru wrote "Bhagat Singh did not become popular because of his act of terrorism, but because he seemed to vindicate the honour of Lala Lajpat Rai and through him, of the nation, and within a few months each town and village of Punjab and to some extent the whole of Northern India resounded with his name.

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Innumerable legends grew up and the popularity that the man achieved was something amazing."

The fairness of the trial has been contested by many-the sense of fairness of those who staged it; the Police, the Prosecution, the Magistrate and the Tribunal. This was the first ever case of its kind in which twelve persons were tried, convicted and sentenced to death, transported for life and long terms of imprisonment, for the gravest offences known to law, after a trial which was conducted breaking all the norms and conventions of jurisprudence with a simple motto that S. Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev must be hanged at all costs to save the British Empire in India. It was a clear cut case of 'Might is Right' as described by Bhagat Singh himself. But the great sons of India were fully prepared for it, rather they yearned for it to happen so that India could be free. Their struggle did not go waste, rather it became so catalytic for the freedom movement that in just sixteen years, the great British Empire in India tumbled like a house of cards and Mother India had a tryst with destiny on August 15, 1947.

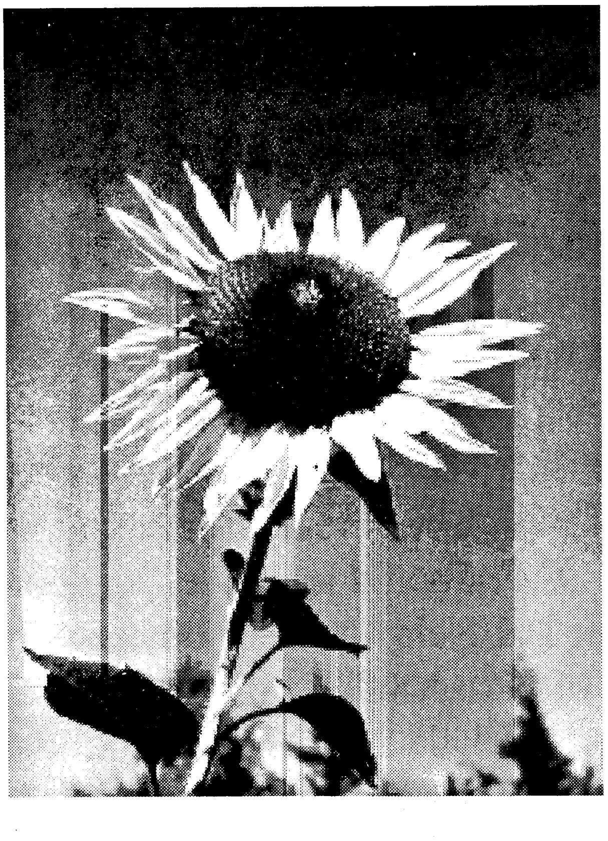

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

BHAGAT SINGH - A BORN PHILOSOPHER AND THINKER

Sardar Bhagat Singh's image in the hearts of masses is of a great martyr who gave impetus to the Indian freedom struggle with his revolutionary slogan - Inquilab Zindabad. His sacrifice not only expedited the British retreat from India but also he became synonymous with the revolutionary spirit of Indians. Unquestionably, such a status would be considered as the pinnacle of glory of one's life. But his image as a revolutionary overshadowed the philosopher in him.

His multidimensional personality can be justly evaluated by viewing him both as a selfless sacrificer and as an inborn thinker and philosopher. It is an irony that his glory rests on the emotional upsurge triggered by his martyrdom. The philosophical thinking and futuristic vision of Bhagat Singh are other aspects which deserve equal attention.

He was a seasoned thinker and policy maker who, when duty demanded, sacrificed his life and proved himself worthy of the respect he commands. Another fact to be borne in mind is that his philosophical instinct proved instrumental in paving his way to selfless service. His steadfastness had its feet well cemented in philosophy. What would you call a man who, just an hour before his hanging, is busy studying deeply a book as if he were to carry on that wisdom to his next life? Only a person like Bhagat Singh can fit in this slot. Not only this, he even asked the summoner to wait for some time so that he could linger in the company of the great revolutionary-Lenin.

Actually, Bhagat Singh had well identified his place and status in the Indian Freedom struggle. He had already been whirling in the eternal grove. In the time span of almost two years i.e. from April 8, 1929 to March 23, 1931, not taking into consideration the duration of his hunger strikes, he remained continuously absorbed in study and contemplation. Books became his comrades. Shri Raja Ram, Head of Lala Lajpat Rai's Dwarka Dass Library said, "Bhagat Singh not just tasted books, he chewed and digested them. His thirst for knowledge was insatiable." When his lawyer Pran Nath Mehta came to meet him and enquired his last wish, he asked him if he had brought

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

a book on Lenin, that he had requested. He was exalted when the lawyer handed over the book to him. Bhagat Singh hoped that he would be able to go through the book before being hanged. But destiny had something else in store for him. He was hanged a day before the stipulated time but by that time, he was able to establish a virtual friendship with Lenin.

His interest in study and contemplation was nurtured by the need of the times. Some where in late twenties, need was felt to reconsider the way of working of the revolutionaries. In 1928, at a national level meeting of revolutionaries held at Ferozshah Kotla Fort, Delhi, some Bengali comrades registered their protest against the violent activities. On the other side, the manoeuvres exercised by Congress and Mahatma Gandhi were posing new challenges before the revolutionary movement. In such an ambivalent political scenario, the revolutionaries incorporated socialist philosophy in their fight against the British Imperialism. In this way, the violent struggle was mellowed with the touch of socialism.

Bhagat Singh, after having gained much insight through serious deliberations, started preparing the blue print of liberation. In his document 'Why Am I An Atheist', he recorded, "Till that time, I was a mere romantic revolutionary. Now, the time has come to shoulder the responsibility. For some time, party's strong opposition had jeopardized its very existence. During wavering moments, even I found myself doubting the success of my party's agenda. Those days proved a turning point. The quest for study and contemplation kept knocking at the doors of my mind. I understood very well that it was imperative to study deeply so as to counter the arguments put forward by the opponents. Profound knowledge was necessary so that I might be able to empower my ideology with my own reasoning. This brought a sea-change in my conception. Earlier, the revolutionaries were obsessed with the reveries of violence. Now, those tendencies were replaced with serious thoughts. Our newly established principle of realism relegated those earlier ideas."

Glimpses of Bhagat Singh's speculative thoughts abound in the invaluable jail diary that he wrote from September 12, 1929 to the day of his martyrdom. 145 pages of his 404-leafed school notebook sized diary record his comments, references and excerpts from the

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

books he had read. His diary was first referred to by historian G.S.Deol in his article on Bhagat Singh in his periodical 'People's Path' in 1968. Afterwards, Russian writer L.V. Mitrokhin requested a copy of the diary from Bhagat Singh's brother Kulbir Singh and mentioned the same in his book 'Lenin and India'. Though the books of his friends Shiv Verma, Sohan Singh Josh, Satinder Sanyal and Hans Raj Rehbar throw light on his intellectual cognizance, he himself jotted down citations which interested him from the works of authors he had read. A few of them are - revolution, life, people, power, death, dictatorship, communism, bondage and law. For instance, on page 23, he has quoted famous words of American politician Thomas Jefferson which go like this- "The tree of liberation must be, from time to time, nourished with the blood of patriots and dictators. This is its natural feed."

In addition to reading, he continued writing also. Historians believe that he wrote four manuscripts while in jail- 'Autobiography', 'Ideals of Socialism', 'Door to Death' and 'Revolutionary Movements in India'. But the fact to be lamented is that these invaluable manuscripts were lost somewhere during secret transitions from jail and during turmoil of partition in 1947. This is an inestimable national loss.

While in jail, Bhagat Singh demanded from his visitors, more than anything else, books. First Dwarka Dass Library and then a book shop Ram Kishan and Sons served as ways and means to appease his hunger of reading. One could get proscribed books from these shops. Sohan Singh Josh and Principal Chhabil Dass played an important role in augmenting his ideology.

His jail diary provides enough evidence of his spectrum of learning. In the jail, he read books of philosophers, thinkers and revolutionaries like Plato, Rousseau, Aristotle, Gorky, John Reed, Lenin, Dostoevsky and took notes. French National Anthem 'La Marseillaise' inspired him. He went through the writings of fire brand French revolutionary George John Dante, Trotsky and Koutsky and noted references. Page 74 of his jail diary elucidates the importance of ' appropriate time' and 'appropriate strategy' as he quoted Trotsky from his book ' Lessons of October 1917' which goes thus, "Time occupies an important place in politics. During war and revolution, its significance increases manifold. Tasks which can be accomplished

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

today cannot be accomplished tomorrow. Armed rebellion, knocking down of enemy and capturing of power is possible today but the same may turn impossible tomorrow. Sometimes, a little delay can thwart the revolution."

His philosophical and contemplative propensity is echoed not only in his being a voracious reader but also from his political way of life. He studied at length the events of Russian and French Revolution and traced the prospects of Indian Revolution. He sacrificed himself to pave the way for revolutionary strategy against Congress' conventional ways. With his martyrdom, he became a role model for freedom lovers. As an adept tactician, he pondered upon the hearing of case against his friends and himself. The hearing of the cases resulted in the soaring popularity of revolutionaries and descent of the British Empire. He laid stress on opting for self-defence in the court instead of hiring lawyers. Having in his armour weapons like reasoning and an impressive style, he would always leave his imprint on the minds of the British judges, lawyers and officers. Quite often, subdued by his ability and learning, wives of British Officers would specially come to jail to see him. Such a captivating charm he had! He had the calibre and personality to convince even his political opponents.

It was due to the active role played by him that the revolutionaries of Bengal, who earlier did not hold the North Indian Revolutionary Movement in high opinion, joined him. Even the seasoned jurists were astonished at the logical and descriptive statements which he delivered in the court of Judge Middleton on June 6, 1929 during the hearing of Assembly Bomb Case. He concluded his statement thus, "Freedom is the birth right of all the humans and it can not be denied. Labour class is the foundation of society. People's Government remains the ultimate goal of the working class. No sacrifice can be considered supreme in the way of attaining this ideal. We will wait patiently for and welcome the clarion call of revolution."

His philosophical sagacity and consciousness peep through his letters written from time to time. He always remained calm in the most exasperating situations. He would present his well-founded views at appropriate time. Mostly, these views used to be in the form of a letter to the concerned person. Once Sukhdev accused Bhagat Singh of being

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

attracted towards Durga Bhabhi. He did not react in an immature way. Later, he wrote to Sukhdev, "Love can never be a stumbling block in the way of struggle." He put before Sukhdev the example of revolutionary Mazzini as when once he was nearly insane and had developed suicidal tendencies, his beloved's letter had diverted the course of his bleak life- *"Love is never carnal. Rather, it sweetens the journey of life. It lifts human character to new heights."* Sukhdev did not utter a word in the second special meeting called for planning the procedure to be followed in Assembly Bomb Case. But his swollen eyes declared that he had been weeping all night after reading Bhagat's letter.

In the jail, after having long discussions with Bhai Randhir Singh, he wrote an article titled "Why Am I An Atheist" and justified it. Before going to the gallows, Warden Chattar Singh advised him to turn to God. But he boldly replied that God did not like cowards. God would say that bewildered with the fear of death, Bhagat Singh is seeking His intervention. All the pamphlets of HSRA used to be the brain child of Bhagat Singh. There are some indications that the posters thrown after Saunders' murder and in the Assembly Hall were written by him. He would often use the pseudonyms Balraj and Vidrohi. After his arrest he poured all his congregated philosophical thinking to highlight the tyranny of British Raj in the court rooms and during case hearings.

On February 2, 1931, approximately two months before his hanging, he released a letter titled 'For Young Political Workers'. This inscription is considered as his political will. In this document, he has presented his decisive views on Inquilab, his struggle and many other topics. He wrote, "Though I acted as a terrorist, I am not the same. I am a revolutionary who has a comprehensive program and precise ideas... We need professional and dedicated workers. Peasants and labourers working in fields and factories are our real warriors." In the same manner, on October 19, 1929, he dispatched a message to the Congress of Punjab Students which said, "We can not pester the youth to adopt the way of bombs and pistols. They have to awake the sleeping miserable souls in industrial slums and village cottages."

He was not only a torch bearer of revolutionary struggle against the British but he had also drawn in his mind a picture of free India.

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

He had a fair idea of the India of approaching century. He knew that "the 'white sahibs' will leave India and 'brown sahibs' will occupy the same seats." In this way, the sufferings of an ordinary Indian may never come to an end. India's real salvation rests on economic and not political freedom. He was born in a family which had Arya Samaji conception as its background. He stepped enthusiastically on the road to revolution. But finally, he concluded that the path of violence can not achieve the ultimate goal of Inquilab. He became interested in Marxism. He was an ardent supporter of the sovereignty of the proletariat. He had a clear-cut idea of the entangled problems of life, thanks to his philosophical understanding. His glory rests on the fact that he not only elevated himself with his insight but also propagated his ideas to the masses.

To have an essence of his personality as a whole, one must take into consideration the philosopher Bhagat Singh and the revolutionary Bhagat Singh. Let us strive, in the strictest sense, to nurture the sapling planted by those buoyant frontiers so that it grows full straight. It must be ensured that the poorest of the poor Indians enjoy the privilege to relish the ripest fruit on the tree of prosperity. That would be the most humble homage to Shaheed-e-Azam Sardar Bhagat Singh and his comrades.

Inquilab - Zindabad

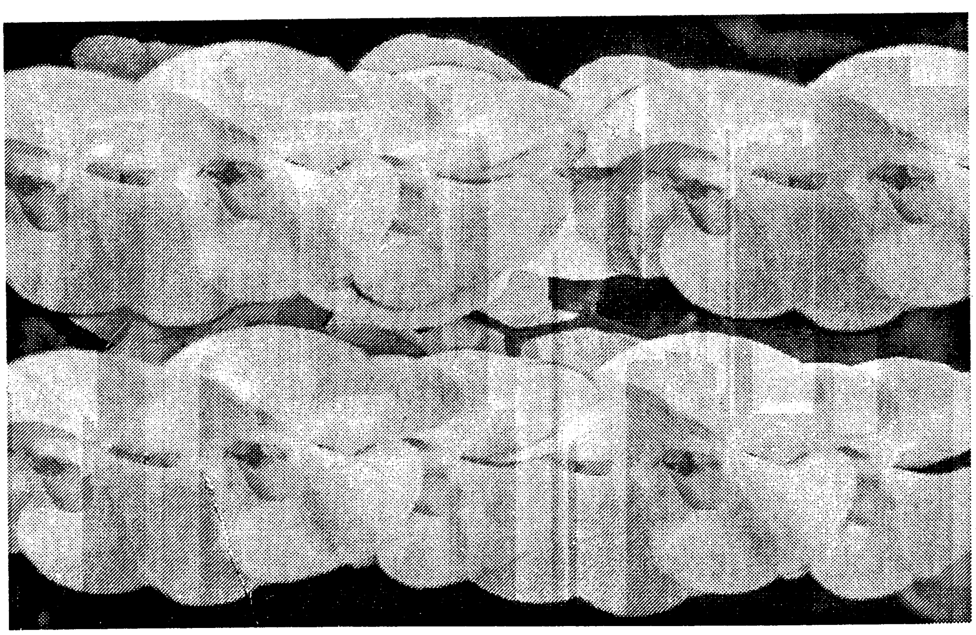

Original with;
Kulbir Singh ~~Sidhu(I.A.S)~~
Digitized by;
Panjab Digital Library

SHAHEED-e-AZAM SARDAR BHAGAT SINGH

A LIFE LIVED TO ITS BRIM

World has seen, heard and read Shaheed-e-Azam Sardar Bhagat Singh as a young revolutionary. He was, from his very birth, enameled with the high ideals of the elders of his patriotic family. One day, as a child of five or seven years, he was sowing straws in the field when Mahashay Nand Kisore, friend of his father S. Kishan Singh and his uncles Ajit Singh and Swarn Singh asked him what he was doing. With a lisp, he answered that he was sowing guns. This deep-seated answer sprouted not just from the values he inherited from his parents but also from his unconscious understanding that peasant rebellions failed due to lack of power and means to continue the struggle. Even his father S. Kishan Singh was arrested on the orders of the King of Nepal when he went there to buy arms and ammunition. Then his mentality diverted towards the fact that to fight against the exploitation of farmers, instead of sugarcane and wheat, guns needed to be sown.

By the time he reached puberty, Civil Disobedience Movement had gained momentum. Bhagat Singh dropped out of D.A.V. School, Lahore while studying in tenth class. Next year, for the students who had dropped out under the influence of this movement, Lala Lajpat Rai founded National College, Lahore. As Bhagat Singh could not appear in the Matriculation examination, he was admitted to the next class after passing a special test. From there, he passed F.A. In his college days, the thoughts and ideas of Chhabil Dass, the college Principal had a decisive effect on him. He was very fond of poetry, particularly Urdu. He had special attraction for Omar Khayyam's writings. Lord Byron's poem 'The Prisoner of Chilon' and another poem 'Prisoner of Schluesseburg' were his favourite. He read Rabindra Nath Tagore and Nichol Alexander Morozov with great interest. Dostoevsky's 'House of Dead' and 'Crime and Punishment' remained his favourite readings.

'World History of Workers', a book on revolution written by

Original with;
~~Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)~~
Digitized by;
Panjab Digital Library

Alfred Bartin shaped his ideas. His thoughts were influenced by exhaustive encyclopaedia of Bukharin, Lenin, Rousseau, Voltaire and Denis Diderot. He often hummed the French National Anthem. He had read and absorbed Plato, Aristotle and Socrates and studied the freedom struggle fought in other countries. Here the philosophical tendencies started sprouting in him.

His interest in books can be gauged from the letter written by him to Jaidev on July 24. The text of the letter:

Central Jail,
Lahore.
July 24,1930.

Dear Jaidev,

Kindly get the following books issued in my name from Dwarka Dass Library and send them with Kulbir when he comes to meet me.

Materialism: Karl Liebknecht
Why Men Fight: Bertrand Russell
Soviets at Work
Collapse of Second International
Left Wing Communism
Mutual Aid: Prince Kroptkin
Fields, Factories and Workshops
Civil War in France: Marx
Land Revolution in Asia, and
Spy: Upton Sinclair

If possible, please arrange another book 'Theory of Historical Materialism' by Bukharin for me. You can get it from Punjab Public Library. Also enquire from the Head of the library if some books have been sent to Bostral Jail. They are in dire need of books. A list had been sent with Sukhdev's brother Jaidev but they have not received the books yet. If he (Librarian) has not got the list, please gather requisite information from Lala Firoz Chand and send them some interesting books. When I meet them on Sunday, these books should

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

have reached them. Please treat it urgently. And also send for Dr. Alam, Darling's book 'Punjab Peasantry in Prosperity and Debt' and one or two more books related to peasant problems.

You have been troubled much by me. I promise never to bother you in future. Tell all the friends that I remember them very much. Pay my regards to Lajjawati Ji. I hope if Dutt's sister comes, she would meet me.

Regards.
Bhagat Singh.

The additions in the 400-leafed Jail Note Book that he started writing after his arrest on April 8,1929 continued till one or two hours before his hanging. In the last moments, when Chattar Singh along with the Jail Warden informed him that the time had come to take him and his comrades to the gallows, he remained calm and composed and continued reading a book on Lenin. Quite often, one sees students taking books even to the door of the examination hall but Bhagat Singh's case seems a very uncommon aberration.

One can have a sound assessment of his multi-faceted personality through the pages of his diary that rests with his brother Kulbir Singh's son S. Babar Singh and a xerox copy of which is lying at Nehru Museum, Teen Murti Bhavan, Delhi. He used to jot down the minutest details in his diary. One wonders if there could be any information that he did not note down on the pages of this diary. These notes prove beyond doubt that besides being a genius, he was also a great thinker and philosopher.

Why did he read and write books? (Perhaps he had a strong belief in the philosophy of The Gita. He wanted to take his good deeds with him to the next life. He was a person who could have a look into the future). His name had become a symbol of revolution and he was aware of the fact that every person who came in contact with him discussed his ideas and thoughts. He took notes and citations

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

as he knew that after him, his thoughts will continue guiding the youth of the country on the way to freedom. It is also true that his every idea regarding liberty and social revolution became a buzzword with the nation. He wanted to gift a rich heritage to his country.

One wonders how such an important facet of his personality missed the attention of people. There may be infinite reasons but the one that is the most understandable is that the way in which his life was cut short and his mortal remains were got rid of in the most unceremonious manner, shows to which extent the British feared him and how they wanted to smother his thoughts and ideas before they could reach the masses.

On the other hand he was just an F.A. pass but for sure, he was a luminous scholar and philosopher. It is an irony of fate that he could not impress people. Perhaps it was on account of the fact that he had such a personality that only his outer looks impressed the masses. More than that, his revolutionary spirit and the way he challenged death overshadowed the philosopher in him.

On February 2, 1931, in his letter written to his friend and which is considered as a microcosm of his whole revolutionary programme and political will, he wrote, "No doubt, the shackles of slavery will be broken very soon but I am afraid the chairs vacated by 'white sahibs' will be occupied by 'desi sahibs'." Today, after 75 years, what he prophesied is before us. One cannot believe those words to have been uttered by a 23 year old F.A. pass person and no well-educated man would consider a person having that qualification as an intellectual. But as it remains unanswered why countless scholars have done their Ph.Ds and D.Litt s trying to understand the writings of Sri Guru Nanak Dev Ji who himself did not have any formal education likewise, it is true for Bhagat Singh also. Seen from this view point, he stands at the same plane as the great philosophers like Socrates, Aristotle and Plato.

The way in which he maintained his mental equilibrium from 1921 to 1931 i.e. from thirteenth year to the twenty third year of his life and read once or twice sixty five or seventy books of great scholars

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

like Marx, Fredrick Engel, Louis H Morgan, Sinclair, Wilde, Fix, Gorky, Thomas Jefferson (President of America), Henry Campbell, Bertrand Russell, Patrick McGill, Mark Twain, John Stuart Mill, Walt Whitman, Ibsen, Trotsky, William Wordsworth, Lord Tennyson, J. Campbell, Nicholas Alexander, Arthur Clough, Fredrick The Great; writing four manuscripts- 'Autobiography', 'Ideals of Socialism', 'Door to Death' and 'Revolutionary Movements in India' from April 8, 1929 to March 23, 1931 which unfortunately are not with us today; taking notes from the books he had read and always seeking new books and knowing where one would get them seems incomprehensible to self-styled scholars like me. We people have the habit of 'crying over spilt milk'. Today he is acknowledged as a genius.

He knew before hand that he will definitely be hanged. He himself wanted death sentence. His father's filing an appeal in the case astonished him and at times, he contradicted his own defence lawyer.

On March 23, 1931, one day before his execution, his associates in Lahore Conspirarcy Case in Ward Number 14 of Central Jail, Lahore sent him a message in which they proposed that they could perhaps do something to evade his being executed, if he wanted so.

Bhagat Singh replied that like every one he also had a desire to live. But the only condition was emancipation. His name had become a symbol of revolution. If he lived further, he might not be able to maintain himself at the summit he had reached. At that time people were unaware of his debilities. In case he escaped death, the same could be exposed and as a result, the revolution might lose its sheen. But if he faced death with a smile on his face, an example would be set. The zeal to serve humanity stirred within him a desire to live. He would be fortunate if he got a chance. However, now, very eagerly, he waited for the decisive tryst with death.

How eager he was to lay down his life for the sake of the country is obvious from the fact that just three days before his hanging, he wrote to the Governor that he be shot rather than being hanged. The Governor found himself unable to furnish a reply to his letter and

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

even if someone else had tried to do so, he could not have.

He was a great thinker and philosopher; had a majestic splendour; drunk life to the last drop. In his book 'Lahore-A Memoir', Muhammad Saeed mentions how the patriots reacted to the news of their execution. At that time they were playing cards and remained unruffled. Bhagat Singh spoke thus, "Now you will see Sir, how the lovers of freedom lay down their lives."

He was not only a lively and magnanimous person but also was dedicated to the cause of humanity. He was fully aware of the respect and place that should be accorded to a particular person. He placed the sweeper of his room at the same plane as his mother and used to call him 'Bebe' (mother). Untouchablity had its roots deeply dug in the society but he used to relish the food prepared by 'Bebe'. He was fond of playing cards and going to Cinema. Taking exercise was a daily ritual. While in jail, he used to play Volleyball. 'Rasgullas' remained his favorite dish. If he needed any thing else other than books, they were Shakespearean styled clothes, soft loin cloth and 'Victory' shoes. He used to request shoes and clothes even for his friends in jail.

Mirza Ghulam Nabi Jaanbaz, an Ahrar Worker, who was incarcerated in the Borstal Wing of the Lahore Jail Complex mentions an incident related to Bhagat Singh. In his book 'Karvan-e-Ahrar', he records how Bhagat Singh and his comrades used to be brought to the Borstal Wing for a game of Volley Ball every evening, but other prisoners were not allowed to interact with them.

He mentions another incident as a result of which he was brought in direct contact with the martyr and his associates. Bhagat Singh and his comrades, who were playing Volleyball in the Jail playground, heard him singing. They requested the Jail Superintendent Colonel Chopra to allow them to see him. He was summoned to the Jail Superintentdent's office. As Mirza entered the office, he saw a young man in European dress talking to Colonel Chopra. The man in Europeon dress said to him, "Don't you know that singing is expressly forbidden in Jail ?". He asked him to sing the song again. By the time

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

he finished singing, many an eye had welled up. Later on he came to know that the man who had asked him to sing the song was Bhagat Singh himself. From that day, he was free to meet Bhagat Singh and his friends whenever he wanted to. Eventually, they developed a strong friendship. Bhagat Singh had a very fine taste for good poetry and remembered a large number of verses from Urdu classics. His favourite verse those days, which he often hummed, was of Iqbal.

"Chirag -e- sahar hoon, bujha chahta hoon,
Chand lamhon ka mehmaan hoon, alvida chahta hoon."

He had a charming personality. He never uttered a single word against the judges of the case, lawyer and especially his comrades who had turned approvers. He always presented his arguments in a relaxed way. The wives and children of the higher officials wondered how a person passing through such adverse conditions could remain so calm and composed.

He loved his relatives, parents, uncle and aunts, brothers and sisters and his comrades in revolution. No doubt, he loved his mother the most. His heart would melt seeing his mother in tears. More often than not, seeing his wailing parents and crying siblings in jail, he would turn emotional, but one could never see a single tear in his eyes.

Considering his age and knowledge, his persona is reminiscent of that of Sri Guru Gobind Singh Ji. Clearly, Guru Ji's status is of a nation-builder and revered saint. Bhagat Singh nevertheless seems to be the Guru's true disciple.

His mother's name was Smt. Vidyawati whom the nation knows as 'Punjab Mata'. Her in-laws belonged to Moraanwali village. Her real name was Ind Kaur and belonged to 'Rai' community. Bhagat Singh's father came of the well known 'Sandhu' family of Naarli village. His mother used to worry as to why her son kept awaking the whole night. When parents started contemplating his marriage, he got a fair idea of the things to come and ran away. After this if he ever spent any satisfactory time with his mother, it was

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

during her jail visits. A mother as she was, her eyes were seldom dry but on the contrary she would encourage her revolutionary sons with brave words. During her last visit, she told 'Bhagtu', as she lovingly called him, "Had you got married, we could have your image in your children." Bhagat Singh, asking his mother not to lose heart, assured her to wait and then see how many sons of India will be named Bhagat Singh. These thoughts seem to be not of a 23 years old revolutionary but of a seasoned philosopher.

Recently, I met Baba Harbans Singh Ji who is now a resident of Gandhi Nagar, Ferozepur. He was a freedom fighter and now is in late nineties. At this age, it does not matter if one is meeting a Commissioner or a Deputy Commissioner. But once I mentioned Bhagat Singh's name, he was all attention for me. He has a sharp memory and remembers everything. He revealed that his grandfathers Baba Hakam Singh and Baba Mela Singh sheltered Bhagat Singh and his comrades in their fields in village Baagrian. One day, while they were sitting with Bhagat Singh and his friends, police raided the fields. Bhagat Singh, his comrades and grandfathers of Harbans Singh escaped but he himself and family servant Bashir were not so lucky. Bashir blurted out everything at the Police Station. Harbans Singh was beaten mercilessly. His fractured arm still reminds him everything.

Baba Jee revealed, "My centenarian grandmother had an intense desire to meet Bhagat Singh. As he received our message, Bhagat Singh, three or four days after Lohri, came to meet her. She embraced him and kissed on his forehead. She blessed him that he would always remain immortal in the hearts of people. Today, the old lady's prophecy turns true as millions of people pay their homage to the great fighter."

During the process of writing this book, I met another person in Ferozepur who had seen and helped Bhagat Singh. The residents of Toori Bazar, Ferozepur introduced me to one Sh. Ram Gopal Ji when I along with S. Surinder Pal Singh, Director, National Museum visited that place. A team of Archeological Survey of India from Delhi came to Ferozepur on my invitation and on the command of

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Sh. Ravi Mohan Aggarwal visited historical sites and memorials at Ferozepur, Faridkot and Bathinda districts of Punjab and expressed their concerned for maintaining and preserving the sacred relics of the Sikh Gurus. After paying obeisance at Anglo-Sikh War Memorials and Samadhis of Bhagat Singh, Rajguru and Sukhdev when the team reached Toori Bazar, Ferozepur, Sh. Ram Gopal Ji told us that he had been 7-8 years old when he first met Bhagat Singh at Ferozepur. His elders in the house used to send food in his school bag to be delivered to Bhagat Singh who was at that time living in a house in Toori Bazar, Ferozepur. Sh. Ram Gopal told me that Bhagat Singh was very handsome and had a pleasing personality. During his stay in that house, he was always found either reading or writing some thing or takinng exercise. He had a stout body. Sh. Ram Gopal said that he did not know much about Bhagat Singh's colleagues who came to meet him in that house but they were all young men in their early twenties. Bhagat Singh liked wearing Shakespearean collared half sleeve shirts, khaki shorts, black socks up to knees and 'Victory' shoes.

When we were talking to Sh. Ram Gopal, people started gathering there enthusiastically and pleaded before the team from Delhi to convert the house, where Bhagat Singh lived at Ferozepur, into a heritage site. Among this crowd one Sh. Nand Kishore said that his grand father Sh. Lahori Ram Shastri used to live in the same house where Bhagat Singh had once been staying. Now the house was under the management of Krishna Mandir Trust. A family is staying there on rent and looking after the house upkeep. But if Government is interested to keep alive the memory of Bhagat Singh and convert it into a heritage site, the Trust would be happy to hand over the house to the Punjab Government.

I had a chance meeting with Sardar Jai Singh Sidhu resident of Daudhar. He is an old freedom fighter and a close associate of Lala Lajpat Rai and S. Bhagat Singh. He is of 95 years, yet by God's grace, he is hale and hearty. It is pleasure to note that when he narrates his days of freedom struggle his face brightens up. He describes the events relating to freedom struggle of Lala Lajpat Rai and S. Bhagat Singh

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

as he were talking of only yesterday. He is a straunch follower of Lala Lajpat Rai as lala Ji belonged to Dudhike; the next village from his native village. When he talks of S. Bhagat Singh, he concludes in his own way that had S. Bhagat Singh lived a little longer; he would have eclipsed all other freedom fighters and leaders.

What S.Jai Singh Sidhu says about S.Bhagat Singh, one may not have the power to recapitulate those days about which Jai Singh tells us, but for sure, the generations in India have been admiring and loving S.Bhagat Singh as one of the most beloved heroes of our times.

S.Bhagat Singh's personality was all music. He was an admirer of poetry and was a melodious singer. With his handcuffs and chains as musical instruments, he would sing songs with such a patriotic fervour that he could bring tears to the eyes of jailmates, authorities so much that while going to the gallows when he sang a couplet or two even the executioner wept bitterly.

His favourite couplets were:

"Dil se niklegi na mar kar bhi watan ki ulfat,
Meri mitti se bhi khushboo-e-watan ayegi."

"Meri hawa mein rahegi khayal ki khushboo,
Ye musht-e-khaak hai phaani, rahe na rahe."

He was a brilliant calligrapher and wrote English, Hindi, Urdu and Punjabi with perfect ease. It was only Bhagat Singh who, while being taken to the gallows was singing a song brimming with hope and life having a smile on his face. Expressing his last wish to his lawyer, he said that he would again come to play in the lap of Mother India and will again sacrifice himself, if need be. That's why he said, *"I will come again."*

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

AMAR SHAHEED

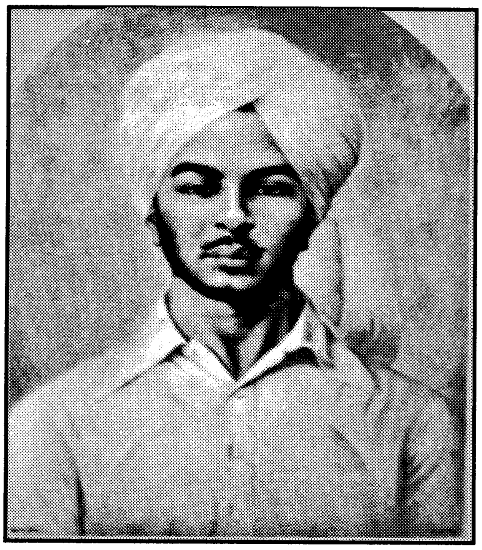

Shaheed-e-Azam S. Bhagat Singh

Date of Birth 28 Sept. 1907
Birth Place : 105 Chak Banga, Distt Lyallpur
Father's name : S. Kishan Singh
Mother's Name : Smt Vidyawati
Martyrdom : 23 March 1931

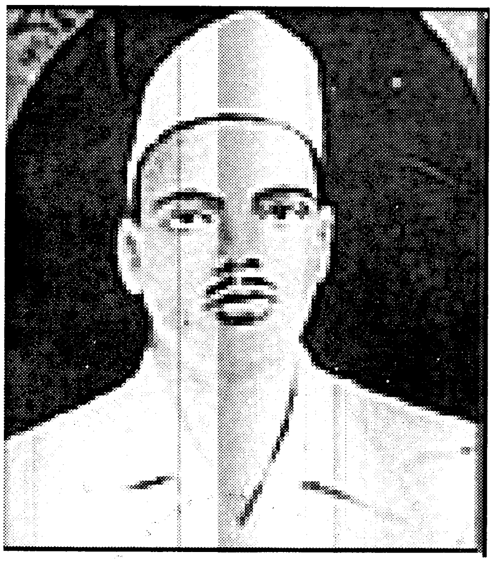

Shaheed Rajguru

Date of Birth 24 Aug. 1908
Birth Place : Village Kherh, Now Rajguru Nagar, Distt. Pune
Father's name : Sh. Hari Narayan
Mother's Name : Smt Parvati Bai
Martyrdom : 23 March 1931

Shaheed Sukhdev

Date of Birth 15 May 1907
Birth Place : Mohalla Naughara, Near old fort, Ludhiana City
Father's name : S. Ram Lal
Mother's Name : Smt Ralli Devi
Martyrdom : 23 March 1931

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

FAMILY OF SHAHEED BHAGAT SINGH

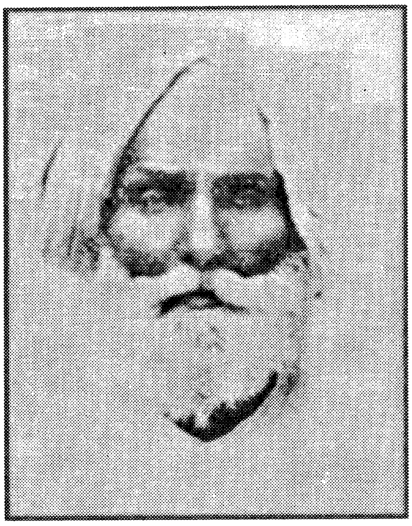

Baba Arjun Singh

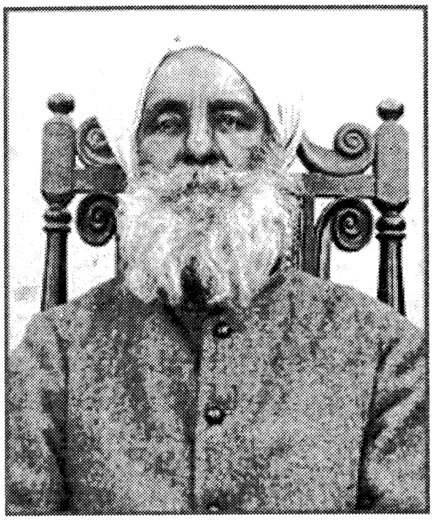

Father S. Kishan Singh

Punjab Mata Smt. Vidyawati Ji

Chacha S. Ajit Singh

Chacha S. Swarn Singh

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

BIRTH PLACES OF SHAHEEDS

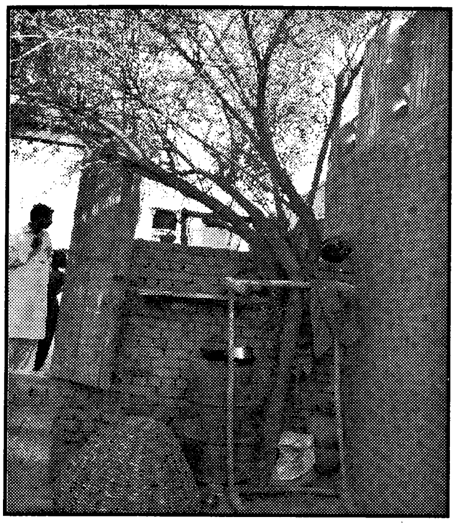

Birth place of S. Bhagat Singh
105 Chak Banga, Distt Lyalpur

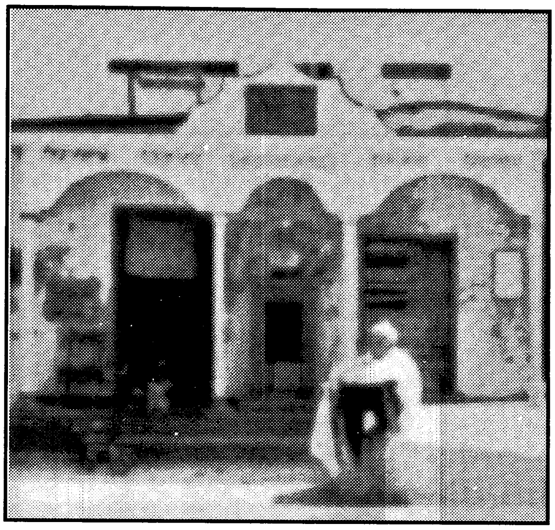

Birth place of Sh. Sukhdev
Mohalla Naughara, Ludhiana City

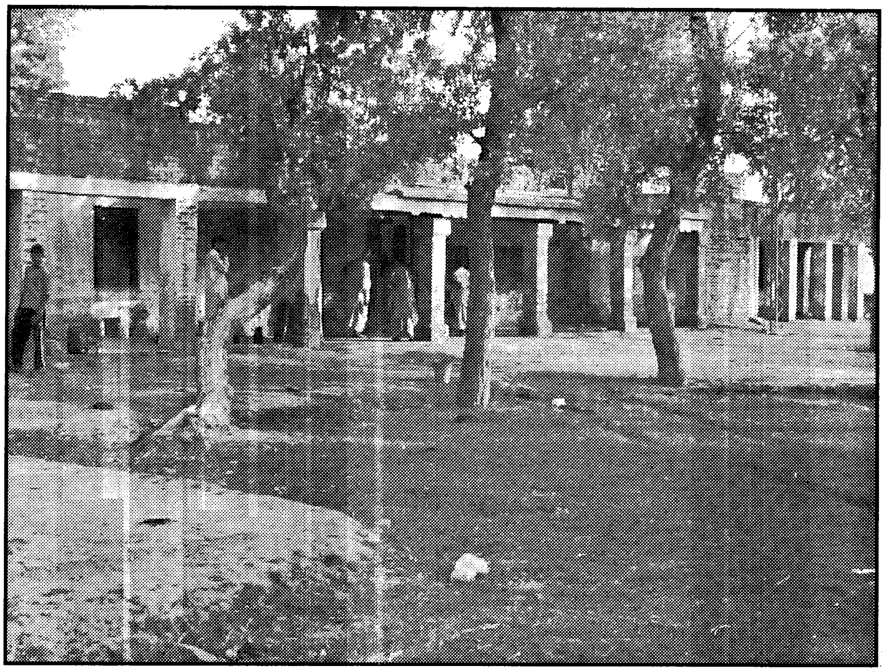

School of Shaheed Bhagat Singh at Chak Banga, Lyalpur

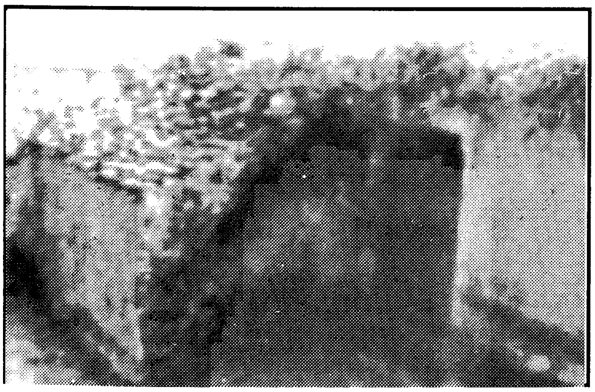

Birth place of Sh. Rajguru
Village Kherh,Rajguru Nagar, Distt. Pune

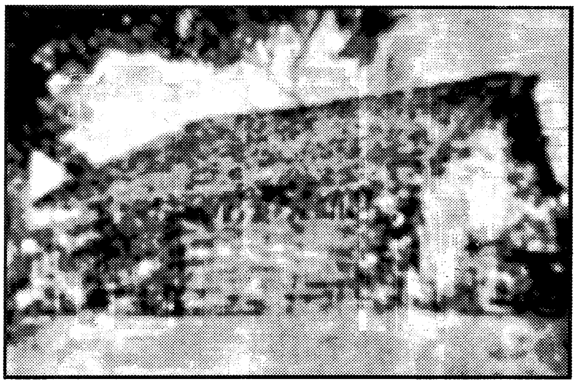

Birth Place of Sh. Chander Shekhar
at Bhavra Distt. Jhabua (MP)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

BELONGINGS...

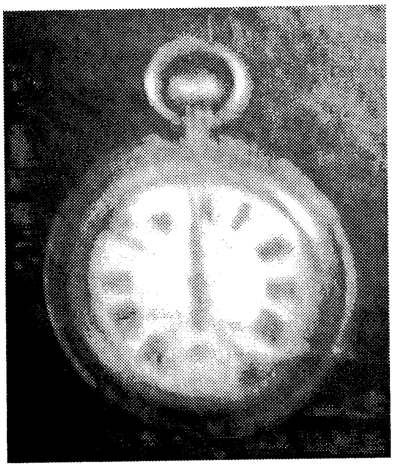

Pocket watch & Shoes of Shaheed Bhagat Singh

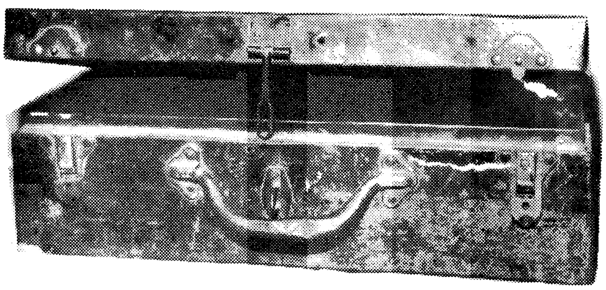

Suitcase of Rajguru

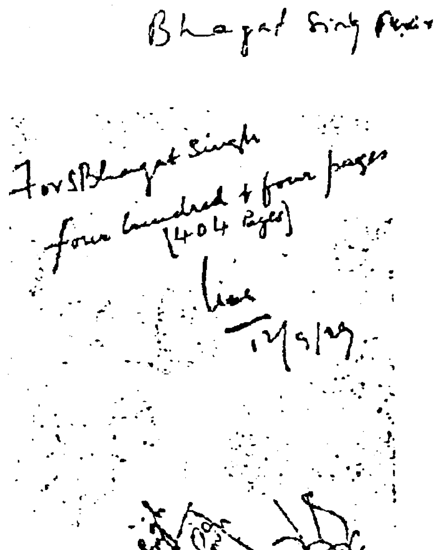
For S Bhagat Singh
four hundred + four pages
[404 pages]

First page of Shaheed Bhagat Singh's Diary

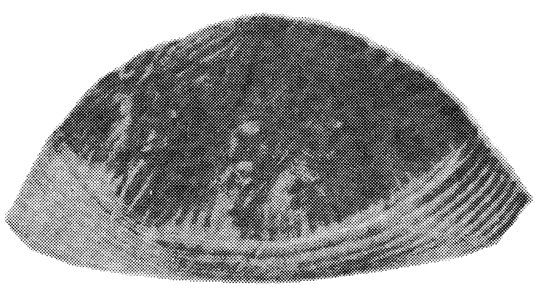

Sukhdev's Kula/turban

Signature of Shaheed Bhagat Singh

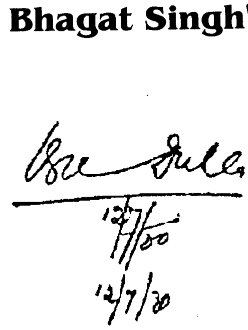

Signature of Sh. B.K. Dutt

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Mother of Sh. Chander Shekhar

Shaheed Chander Shekhar Azad

Birth : 23 July 1906

Martyrdom : 27 Feb 1931

Jail Photo of S. Bhagat Singh

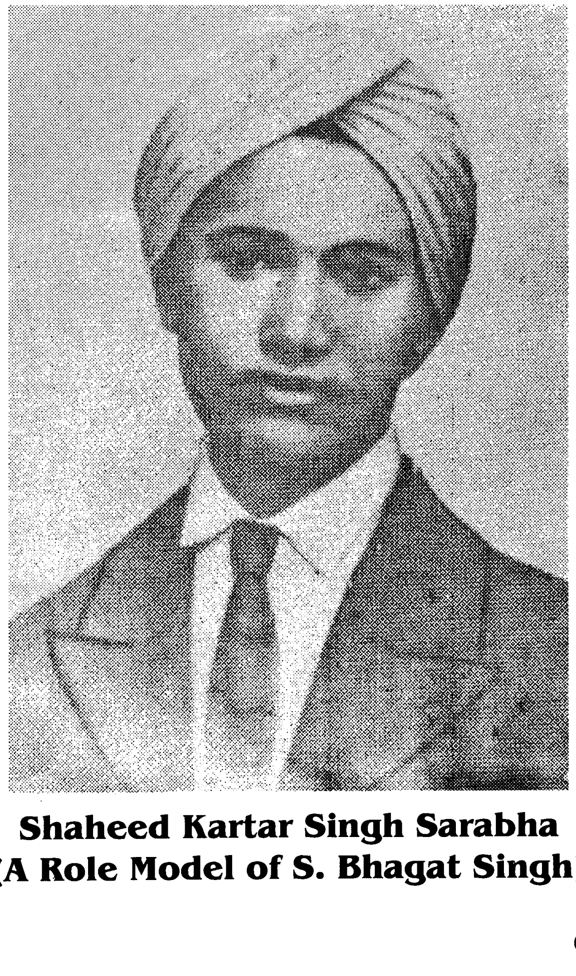

Shaheed Kartar Singh Sarabha
(A Role Model of S. Bhagat Singh)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

FORERUNNERS AND MARTYRS OF KAKORI CASE

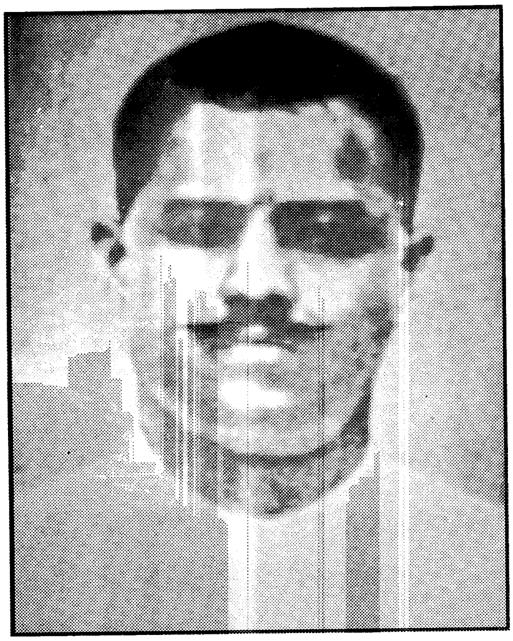

Ramparsad Bismil
Martyrdom : 19 Dec. 1927

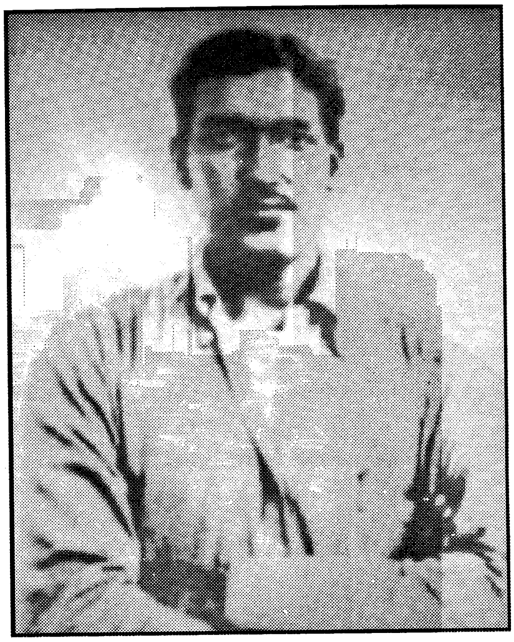

Ashfaqulla Khan
Martyrdom : 19 Dec. 1927

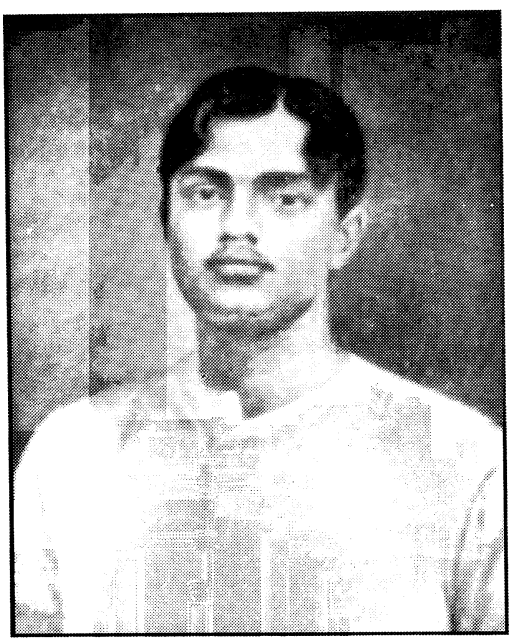

Rajindera Nath Lehri
Martyrdom : 17 Dec. 1927

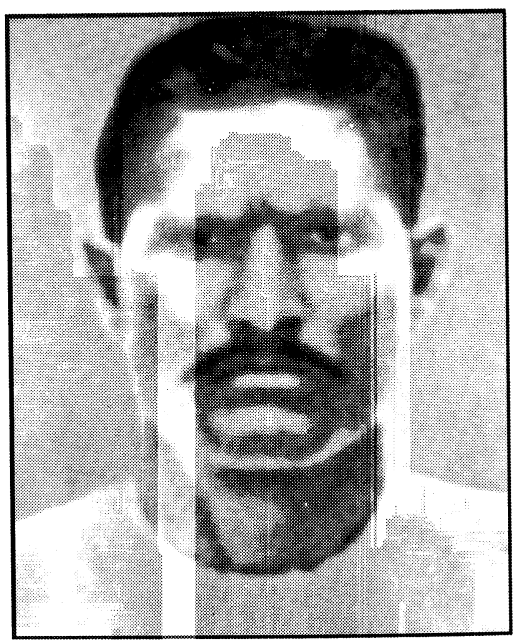

Thakur Roshan Singh
Martyrdom : 19 Dec. 1927

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

AMAR SHAHEED

(Comrades of S. Bhagat Singh)

Jatinder Nath Das
Birth : 27 Oct.1904
Martyrdom : 13 Sept. 1929

Shaheed Mahavir Singh
Birth : 16 Sept. 1904
Martyrdom : 17 may 1933

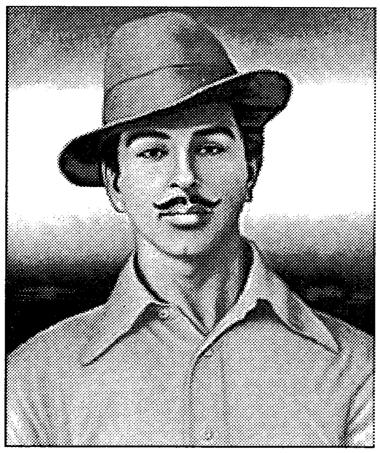

Shaheed Bhagat Singh

Shaheed Bhagwati Charan and Durga Bhabi
Birth : 1904
Martyrdom : 28 May 1930

Shaheed B.K. Dutt
Birth : Nov. 1908
Martyrdom : 19 July 1965

Original with
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

LETTERS OF S. BHAGAT SINGH

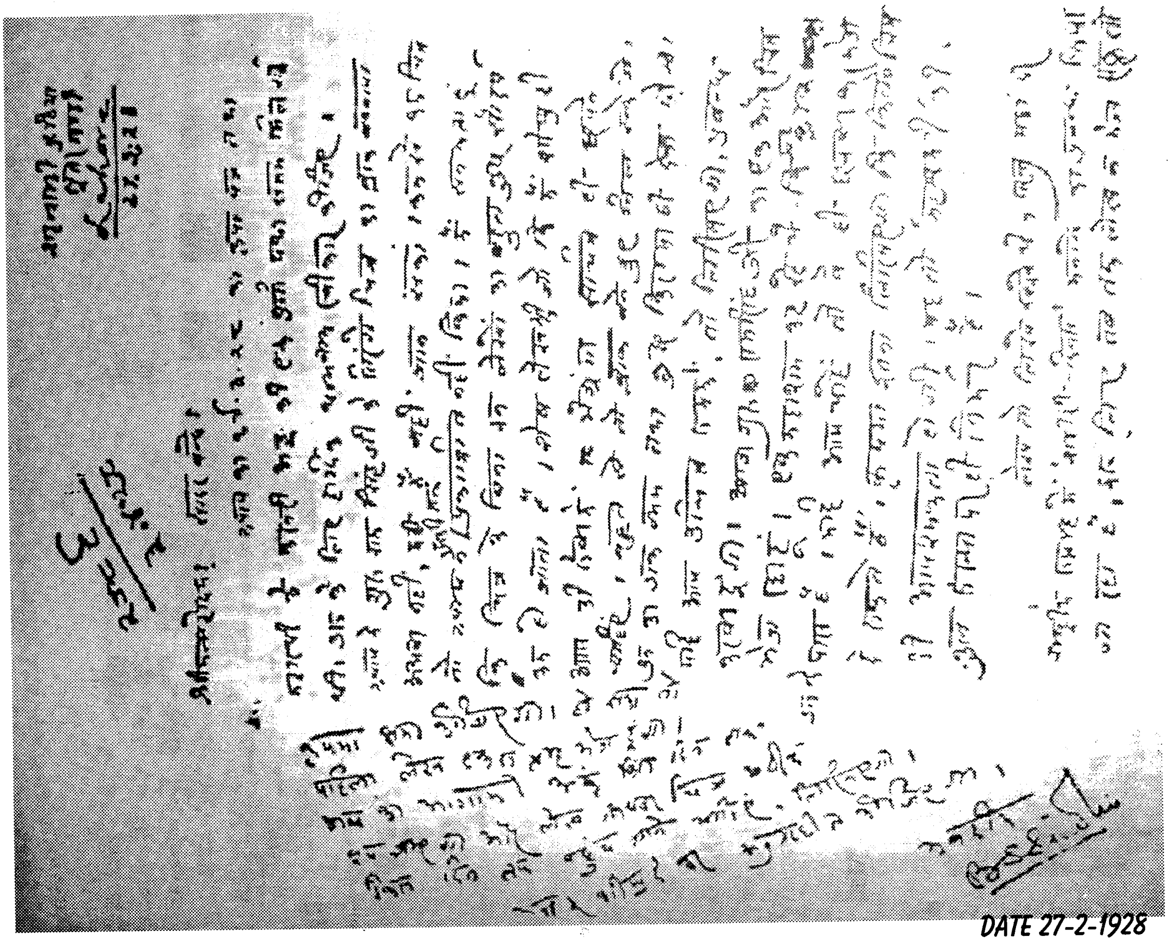

DATE 27-2-1928

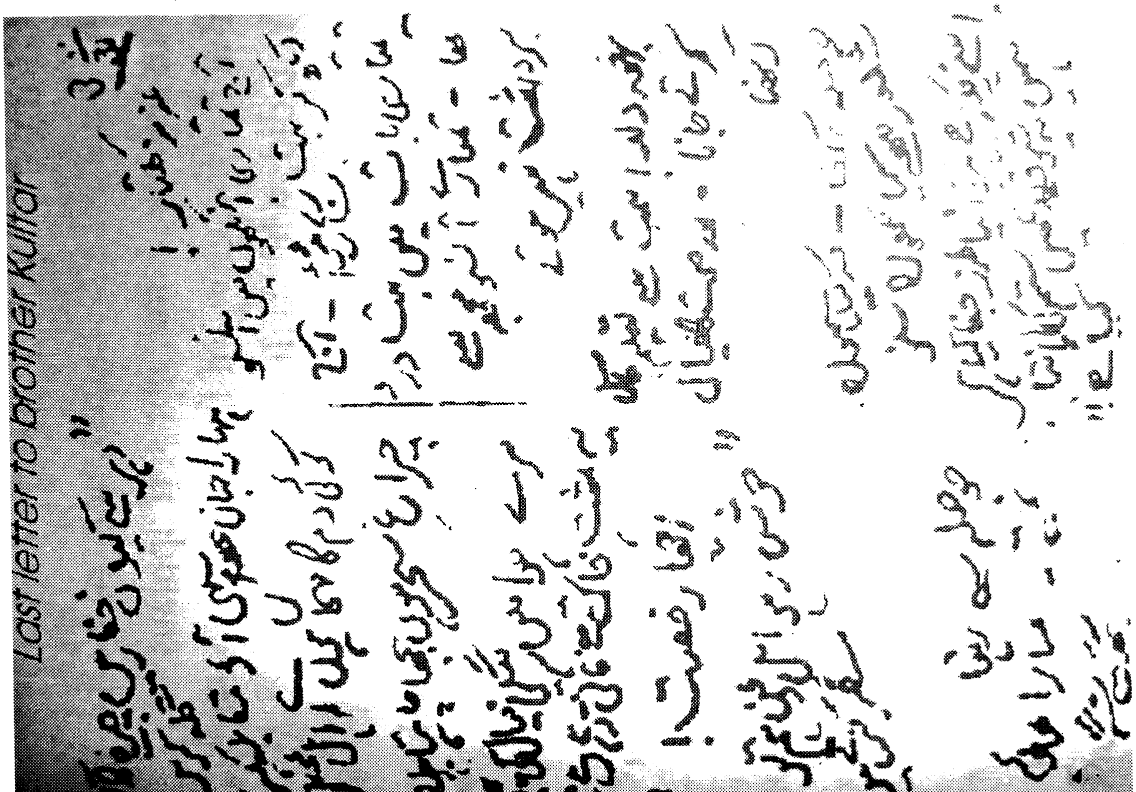

Last letter to brother Kultar

DATE 3-3-1931

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

LETTER OF SH. SUKHDEV

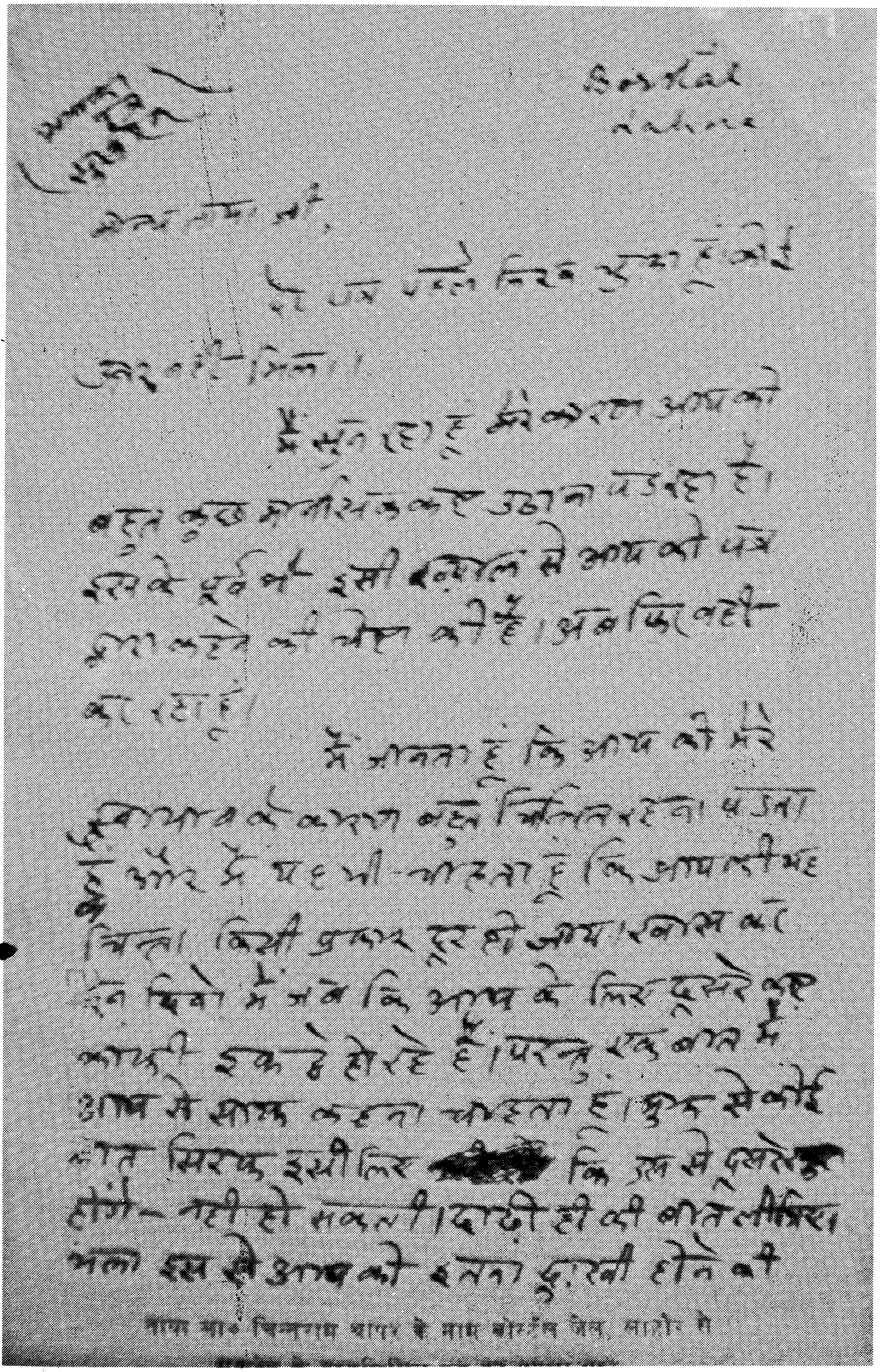

Borstal
Lahore

[illegible] जी,

मैं एक पत्र पहले लिख चुका हूँ कोई उत्तर नहीं मिला।

मैं सुन रहा हूँ कि आजकल आप को बहुत कुछ मानसिक कष्ट उठाना पड़ रहा है। [illegible] के पूर्व भी इसी ख्याल से आप को पत्र लिखने की चेष्टा की है, अब फिर यही कर रहा हूँ।

मैं जानता हूँ कि आप को मेरे [illegible] के कारण बहुत चिन्तित रहना पड़ता है और मैं यह भी जानता हूँ कि आप की यह चिन्ता किसी प्रकार दूर हो जाय [illegible] दिये मैं जाने कि आप के लिए दूसरे कुछ काफ़ी इकट्ठे हो रहे हैं। परन्तु एक बात मैं आप से साफ़ कहना चाहता हूँ। मुझ से कोई बात सिर्फ इसी लिए [illegible] कि उस से दूसरे [illegible] होंगे — नहीं हो सकती। [illegible] भला इस से आप को इतना दुःखी होने की

लाला चिन्तराम थापर के नाम बोर्स्टल जेल, लाहौर से

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

LETTER OF SH. RAJGURU

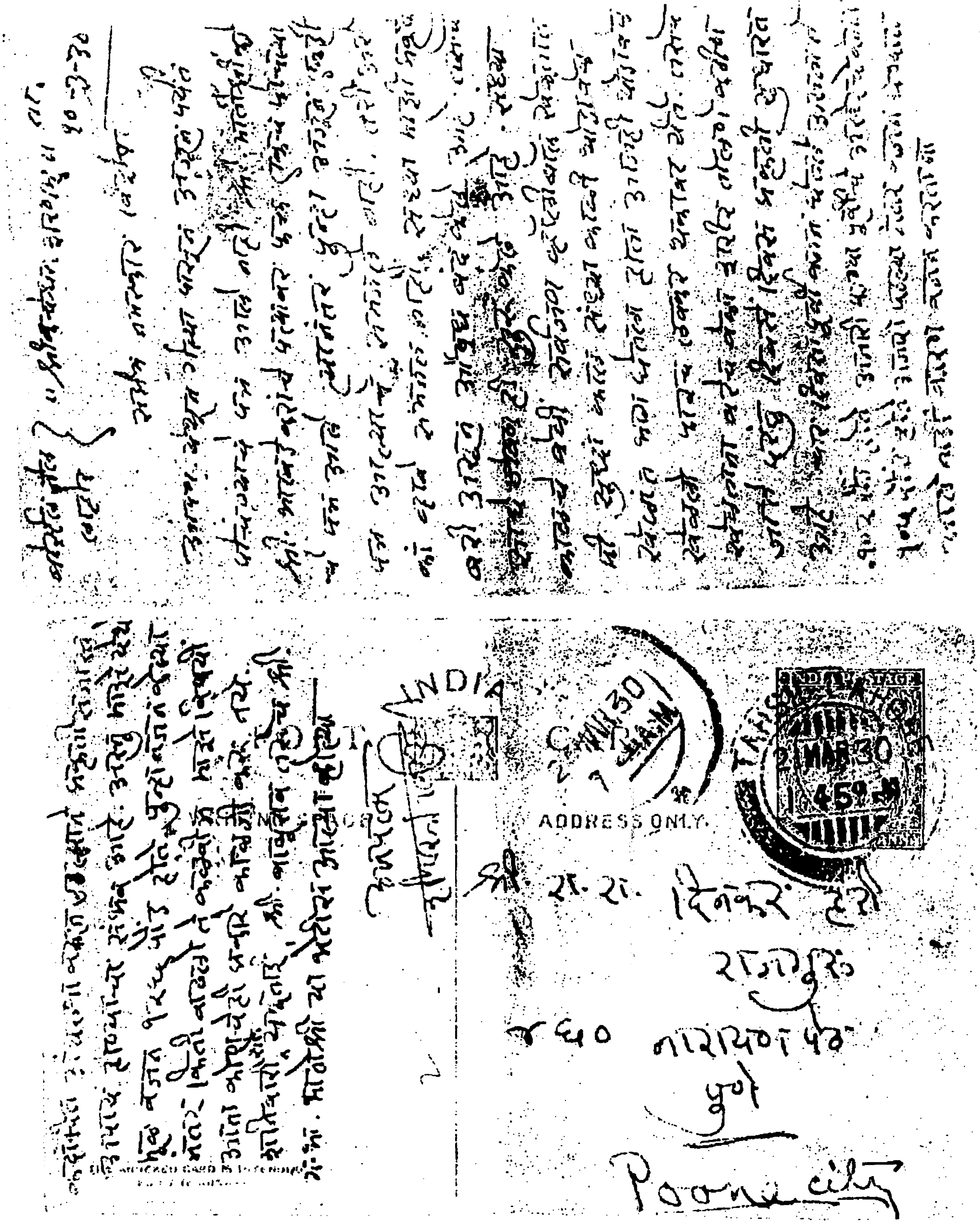

Rajguru's letter in Marathi written to his brother from Borstal Jail

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

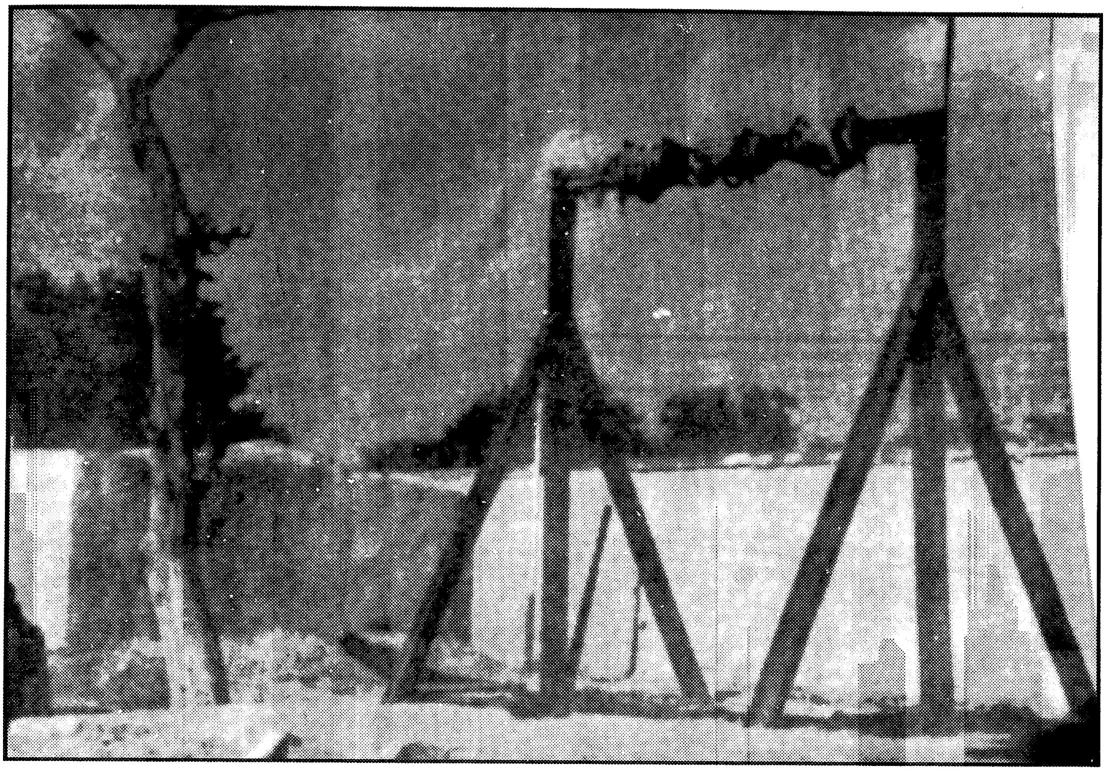

Gallows on which Rajguru, Bhagat Singh and Sukhdev were hanged

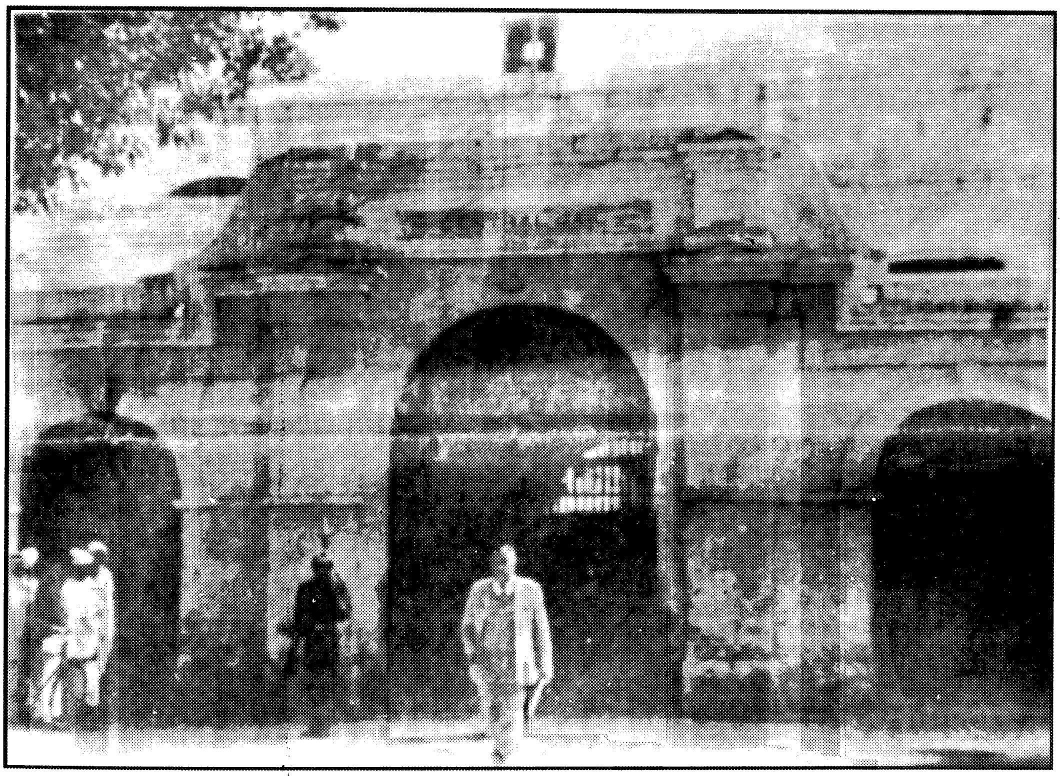

Central Jail, Lahore

(Now demolished)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

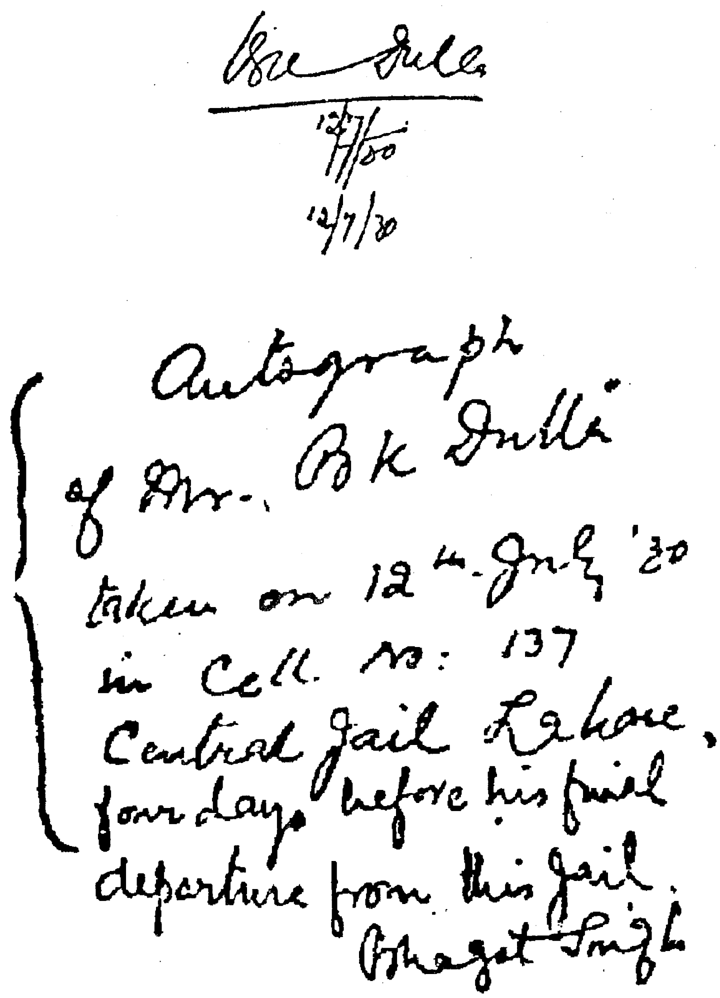

12/7/30

12/7/30

Autograph of Mr. B K Dutt taken on 12th July '30 in Cell No: 137 Central Jail Lahore, four days before his final departure from this jail.

Bhagat Singh

Sh. B.K. Dutt's Signatures with S. Bhagat Singh's noting in his Jail Dairy

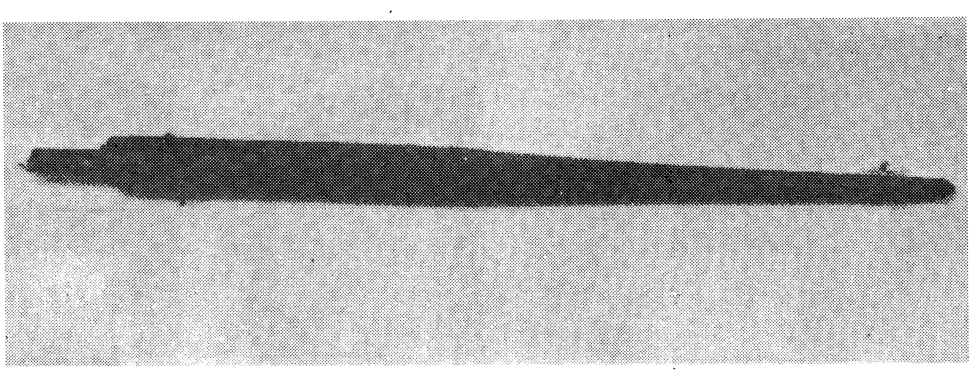

The pen used for writing the death sentence of Shaheed Bhagat Singh
(Courtesy : Museum Khatkar Kalan, Jallandhar)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

THE FAMILY MEMBERS OF THE MARTYRS

Smt Hukam Kaur (wife of Uncle Swaran Singh), Mata Vidyawati (Mother of S. Bhagat Singh), Mata Jai Kaur (Grandmother), Smt Harnam Kaur (Wife of Uncle Ajit Singh) (1931)

Bibi Amar Kaur-(Sister of S. Bhagat Singh), Sister of Sh. Rajguru, Smt. Parvati Bai (Mother of Sh. Rajguru) (1931)

Bibi Amar Kaur

Bibi Parkash Kaur

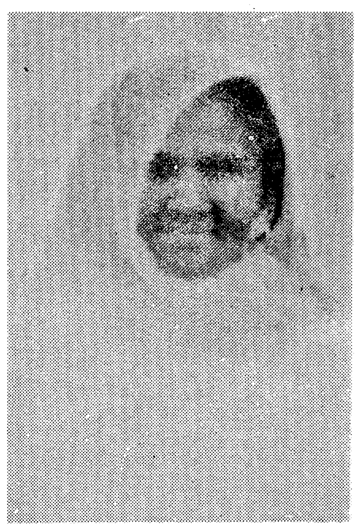

Bibi Shakuntla

Three sisters of S. Bhagat Singh -

74 Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Brothers-in-law of S. Bhagat Singh

S. Makhan Singh, Principal S. Naranjan Singh and S. Harbans Singh
husband of (Bibi Amar Kaur) — **husband of (Bibi Shakuntla)** — **husband of (Bibi Parkash Kaur)**

S. Bhagat Singh's Brothers and Bhabis

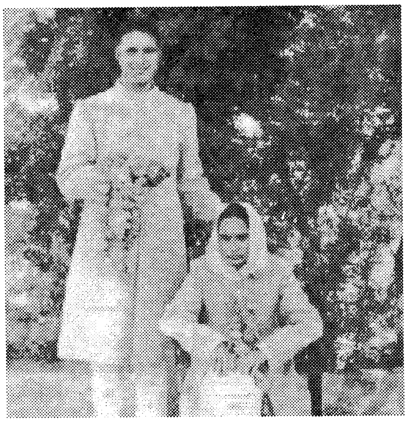

S. Kulbir Singh and his wife Smt. Kanta Devi

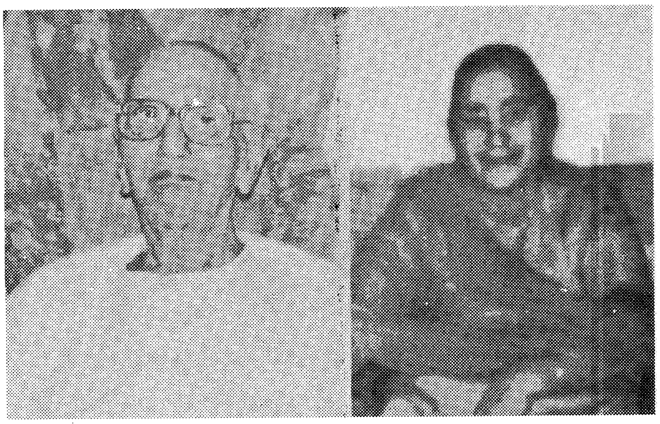

S. Kultar Singh with his wife Smt. Satinder Kaur

S. Ranbir Singh and his wife Smt. Leela Rani

S Rajinder Singh and his wife Bibi Gurdev Kaur

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Homage to the Martyrs

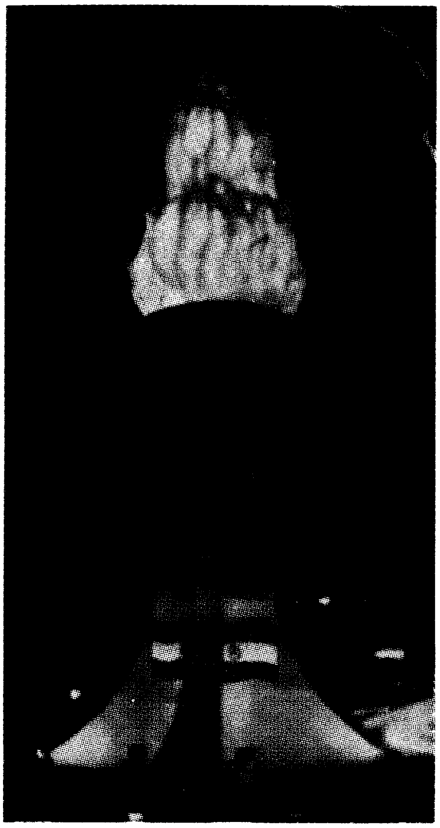

'Flame of Freedom' built at Ferozepur by the author as DC

Capt. Amarinder Singh, CM Punjab honouring Maj. Gen. Shenon Singh nephew of S. Bhagat Singh

Hon'ble CM Punjab honouring Sh. Rajguru's nephew Waman Raj Chander Ghatpandey and his wife at Shaheedi Smark on 23 March 2006

Hon'ble CM Punjab honouring Babar Singh nephew of S. Bhagat Singh

Hon'ble CM Punjab with Sh. Naresh Kumar Architect of Martyrs' Memorial

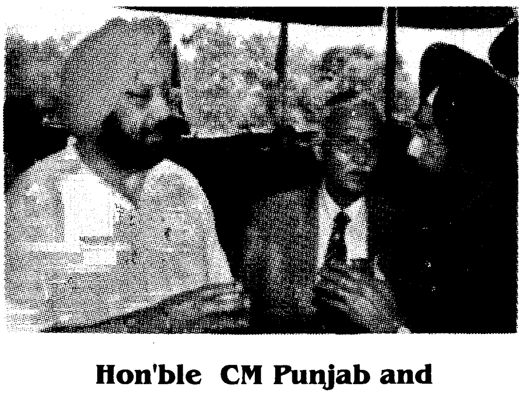

Hon'ble CM Punjab and Kulbir Singh Sidhu sharing a point on National Monuments in Ferozepur, Faridkot and Bhatinda

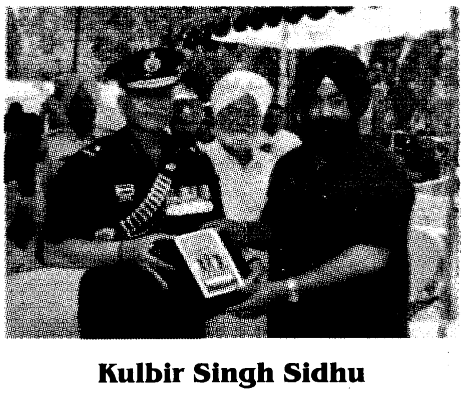

Kulbir Singh Sidhu Commissioner, Ferozepur Division presenting his book on S. Bhagat Singh to Maj. Gen. Mahavir Singh

76 Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Salute to the Shaheed Sainiks

15th Punjab Regiment (1st Rajindera Patiala) Memorial, Hussainiwala

At Hussainiwala Border

At Asif Wala Border

Sainik Rally at Ferozepur

Investiture Ceremony at Ferozepur

A Salute to the Border Security Jawans

Border Security Force

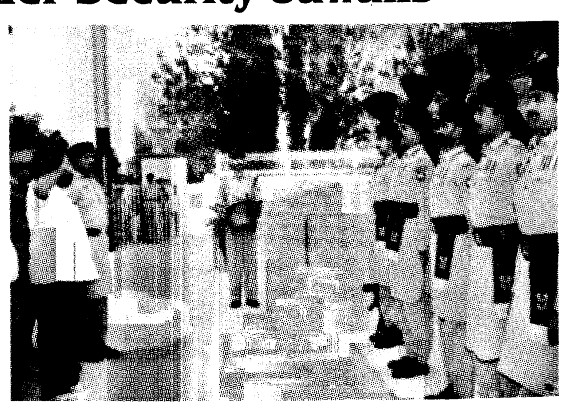

The Satluj Rangers

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Homage meetings for the Martyrs of Mother India

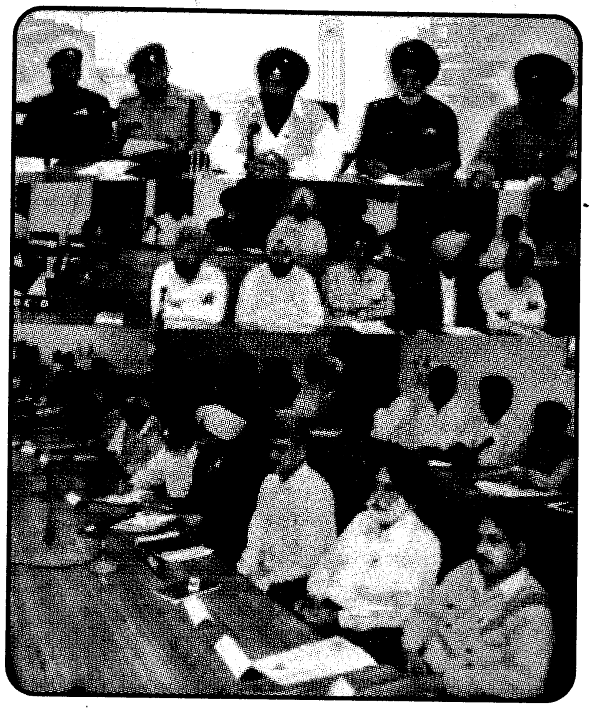

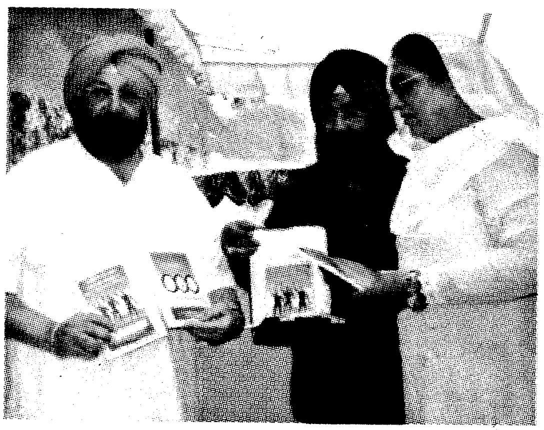

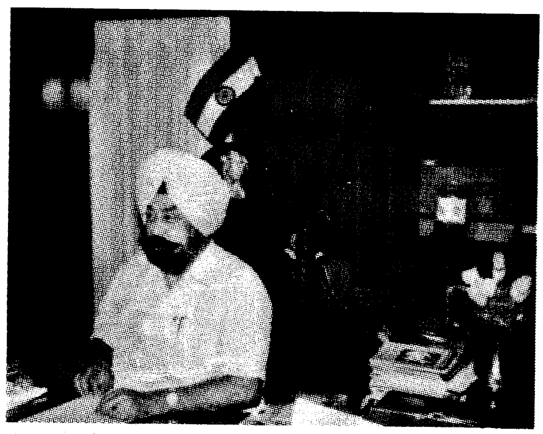

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

MONUMENTS

S. Parkash Singh Badal, the then CM, Punjab laying the foundation stone of Shaan-E-Hind Gate at Hussainiwala, Ferozepur

Homage to the Martyrs

Shaan-E-Hind Gate

Commissioner, Ferozepur Division with Sh. Ravi Mohan Aggarwal, Dy. Director General, Cultural Affairs, Govt. of India at Ferozeshah War Memorial

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

THE PRESENT GENERATIONS OF SHAHEED BHAGAT SINGH

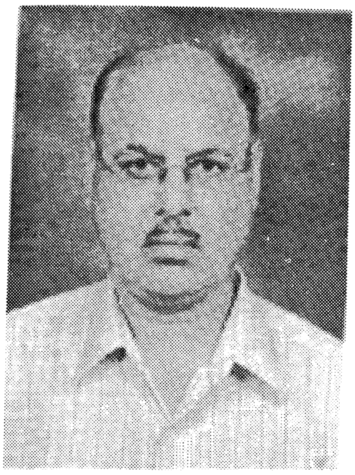

Babar Singh
S/o S. Kulbir Singh

Mrs. Surinder Kaur
W/o S. Babar Singh

Mrs. Varsha Basi
D/o S. Kulbir Singh

Mrs. Amarjoti Thind
D/o S. Kulbir Singh

S. Yadwinder Singh
S/o S. Babar Singh

Manjula Sandhu
D/o S. Babar Singh

Maj. Gen. Shenon Singh
S/o S. Ranbir Singh

Paramjit Kaur
W/o Maj. Gen. Shenon Singh

Iskara
D/o S. Ranbir Singh

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

S. Kultar Singh (sitting) with his sons & daughters
Standing from left to right Kiranjit Singh, Mrs Inderjit Dhillon,
Mrs. Kamaljit Kaur Dhesi, Mrs. Varinder Sindhu Arora & Zorawar Singh Sandhu

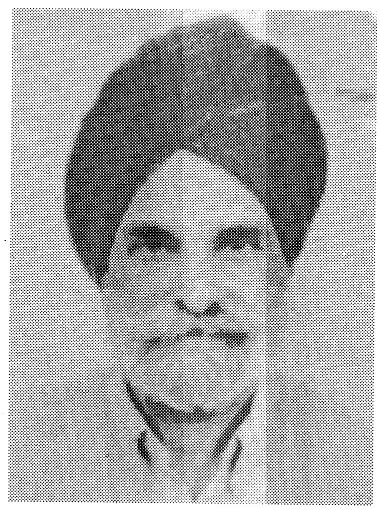

S. Jagmohan Singh
S/o Bibi Amar Kaur
(sister of S. Bhagat Singh)

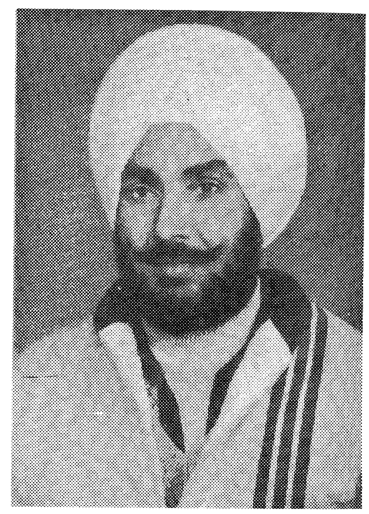

Hakumat Singh Malhi
S/o Bibi Parkash Kaur
(sister of S. Bhagat Singh)

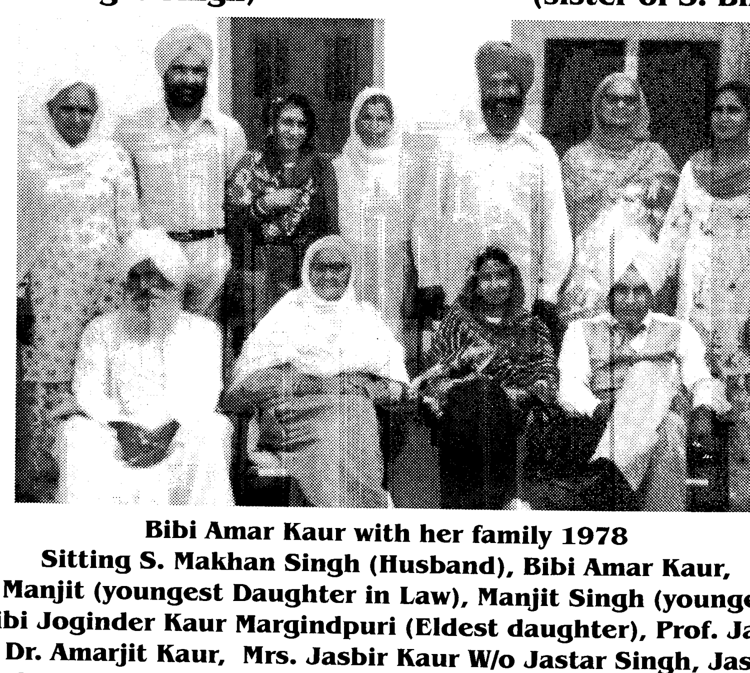

Bibi Amar Kaur with her family 1978
Sitting S. Makhan Singh (Husband), Bibi Amar Kaur,
Paula Manjit (youngest Daughter in Law), Manjit Singh (youngest son)
Standing : Bibi Joginder Kaur Margindpuri (Eldest daughter), Prof. Jagmohan Singh (son), His wife Dr. Amarjit Kaur, Mrs. Jasbir Kaur W/o Jastar Singh, Jastar Singh (Son), Bibi Narinder Kaur Gill (Daughter), Bibi Gurdip Kaur Gill (adopted daughter)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

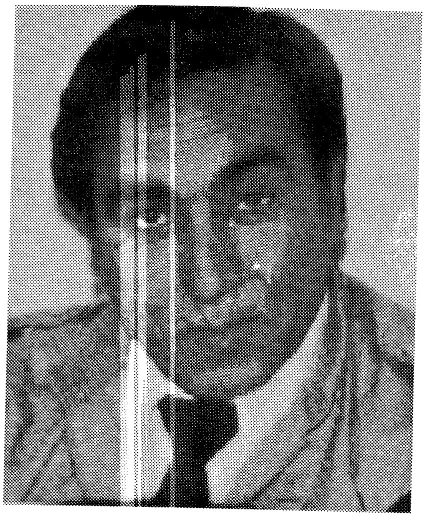

Rupinder Singh
S/o Bibi Parkash Kaur
(sister of S. Bhagat Singh)

Smt. Gurjit Kaur
D/o Bibi Parkash Kaur
(sister of S. Bhagat Singh)

Smt. Parwinder Kaur
D/o Bibi Parkash Kaur
(sister of S. Bhagat Singh)

S. Gursewak Singh
S/o Bibi Shakuntla
(sister of S. Bhagat Singh)

Smt. Raminder Kaur
D/o Bibi Shakuntla
(sister of S. Bhagat Singh)

Gurdev Singh
S/o Bibi Shakuntla
(sister of S. Bhagat Singh)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

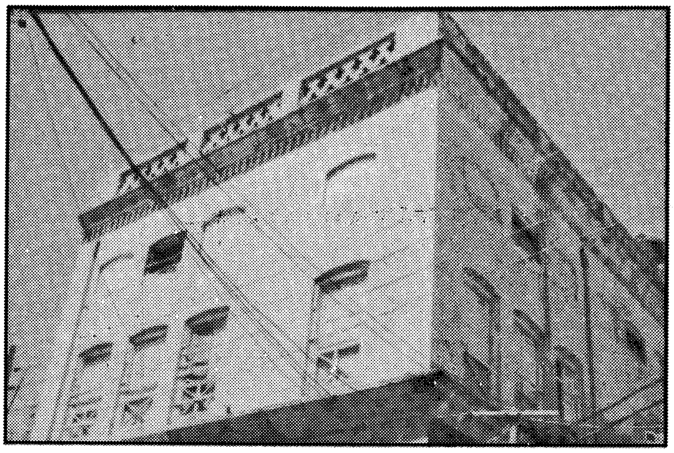

A Chubara, Turi Bazar, Ferozepur, a temporary shelter of S. Bhagat Singh and his Comrades

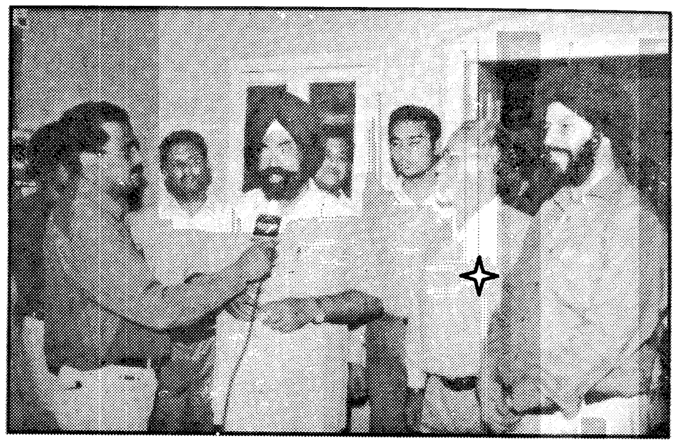

Inside view of Chubara Sh. Ram Gopal occassional helper in his childhood to S. Bhagat Singh with Commissioner K.S. Sidhu and S.P. Singh, Director National Museum, Delhi

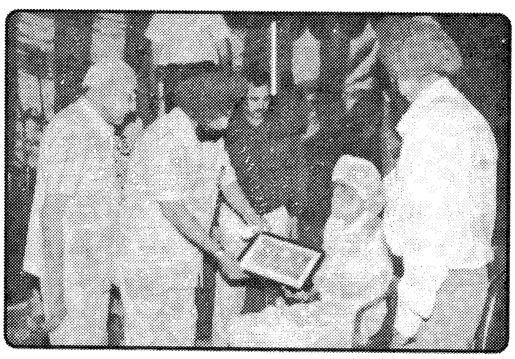

Baba Harbans Singh Ji of Ferozepur who used to help S. Bhagat Singh

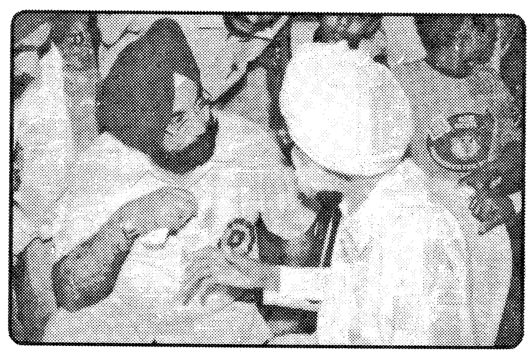

Kulbir Singh Sidhu talking to Baba Harbans Singh Ji

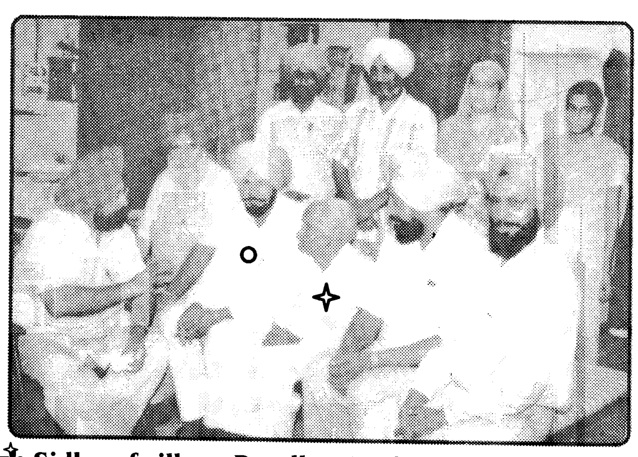

Comrade Jai Singh Sidhu of village Daudhar (a close associate of Lala Lajpat Rai and Shaheed Bhagat Singh) with Kulbir Singh Sidhu and his classfellows of D.M. College, Moga Sitting from left to right: Kulbir Singh Sidhu, Gurdev Singh Sidhu (Daudhar) Gurdev S. Sidhu (Mallan) and Bhagat Ram (Bhatinda)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **COMRADES-IN-ARMS** ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸ ਲਈ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਹਮਾਰੇ ਜਨੂੰ ਕੀ ਇੰਤਹਾ ਦੇਖੀਏ,
ਕੈਸੇ ਰੇਤ ਕੇ ਮੀਨਾਰੋਂ ਪੇ ਚੜ੍ਹਤੇ ਹੈ ਹਮ।

ਕੌਮੀ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ 75ਵੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕੌਮ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਾਲ 1999-2001 ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਮੈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2001 ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਨ 1971 ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਤੇ ਲੱਗੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਬੁੱਤ ਤਾਂ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿੱਖੇ ਲੱਗੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰੋ ਕਿ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਲੱਗੇ ਬੁੱਤ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ।

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 2001 ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਬੁੱਤ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੁੱਤ ਅੱਜ ਵੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਮੀਟਿੰਗ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ 'ਤੇ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੁੱਤ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਡਰਾਮਾਈ ਘਟਨਾ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਹੀ ਹਨ। ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਵੱਲੋਂ ਕੌਮੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਰੂਮ ਵਿਚੋਂ ਬਰਾਮਦਗੀ ਸਬੰਧੀ ਮੇਰਾ ਇਕ ਲੇਖ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਇਸ ਮਾਰਕਾਖੇਜ਼ ਕੰਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਬਾਰਡਰ ਤੇ "ਸ਼ਾਨੇ ਹਿੰਦ" ਗੇਟ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਈ ਭਦਰਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਇਥੋਂ ਬਤੌਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਹੋਇਆ। ਖ਼ਰ ਉਦੋਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਅੱਜ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੌਮੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ 75ਵੀ ਸ਼ੁਹੀਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਹਨ।

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ **"Comrades-in-Arms"** ਕੌਮ ਦੇ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਸਤੰਬਰ 1907 ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਚੱਕ ਨੰ: 105 ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਟਕੜ ਕਲਾਂ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖਟਕੜ ਕਲਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਦਕਿ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਧੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀ ਬਲਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਖੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਸੁੱਤੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਸੀ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਪਰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਤਾਸ਼ ਵੀ ਖੇਡ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਦੇ **ਵੀ ਸ਼**ਕੀਨ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ **"Uncle Tom's Cabin"** ਨੂੰ ਉਨਾਂ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੇਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ 1918 ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇਹ ਫਿਲਮ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਲੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਫਿਲਮ ਸੀ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਥੇਹ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਆਖਿਰਕਾਰ ਕਾਲੇ ਲੋਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਯੁੱਧ ਜਿਤ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਰਿਸ਼ਟ ਲਿਖਾਰੀ **Upton Sinclair** ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ **Oil, Boston, Cry for Justice** ਅਤੇ **Brass Check** ਆਦਿ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ **'Oil'** ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋ "ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਕੋਠਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਜਲਜ਼, ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਡ ਸ਼ਾਹ, ਲੈਨਿਨ, ਚਾਰਲਿਸ ਡਿਕਨਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਸਮੇਤ ਤਕਰੀਬਨ 65 ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। 23 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅੱਜ ਸੁਪਰਪਾਵਰ ਹੁੰਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕਿ ਦਿਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸ਼ਹੀਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਸਿਰਫ 7 ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਡਵੀਜ਼ਨ, '*ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਮਾਰਟਾਇਰਜ਼ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰੱਸਟ*' ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਖਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ, ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਕੇ ਭਾਣਜੇ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆ ਕੇ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਧੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਛਗਿੱਛ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਟੈਲੀਫੂਨ ਕਾਲਾਂ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਸੁਣੀਆਂ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ,ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ -ਭਤੀਜੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਣਜੇ-ਭਾਣਜੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰੋ: ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਿਥੀਆਂ ਵੀ ਇਉਂ ਯਾਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਬਾਰਾ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਅਮਰ ਕੌਰ, ਮਾਮੇ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੱਕ ਬਾਰੇ ਖ਼ੂਬ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ, ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ, ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ । ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਣਗੇ । ਇਸ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਆਨ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਬਿਆਨ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਡਰਸ ਕਾਂਡ ਪਲਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਪ੍ਰੋ: ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੁਖਦੇਵ ਮੱਕੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ ਖਾਣ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੁਲੇਆਮ ਛੱਲੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਖਾਸ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚੁਣਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਅਚੰਭਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ 75ਵੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਰਸੀ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫੌਜ, ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ, ਹੋਮ ਗਾਰਡਜ਼, ਰੇਲਵੇ ਟੈਲੀ-ਕਮਨੀਕੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਜਨੂੰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਡਿਊਟੀਆਂ, ਅਦਾਲਤੀ ਕੰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਟੈਂਡ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇੰਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪਰੂਫ ਰੀਡਿੰਗ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਚੋਂ 4-5 ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹੋਏ; ਇਸ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਊਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਰੈਫਰੈਂਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਸਭ ਤੋ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਯਾਬ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਥੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ; ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੇਹਨਤ ਤੇ ਯਤਨ ਦੀਂ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਹਣੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਖੈਰ ! ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ-ਸ਼ੁਭਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰ: ਸਿੱਧੂ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਲੋਕ ਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦੀ - ਪਹਿਰਾ ' ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ 300 ਸਾਲਾ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 400 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਦਿਵਸ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ 300 ਸਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਹੋਣ; ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧੂ ਸਾਹਿਬ ਇਉਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੌਣ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂਦੇ ਨਹੀ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਸਿੱਧੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਪਸ਼ਟਵਾਦਤਾ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ ਨਾ ਹੋਵਾਂ। ਪਿਛਲੀਆਂ 6-7 ਰਾਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ; ਬੇਸ਼ੱਕ 2-3 ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ ! ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਤਿਆਪਾਲ ਬਾਗ਼ੀ
ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

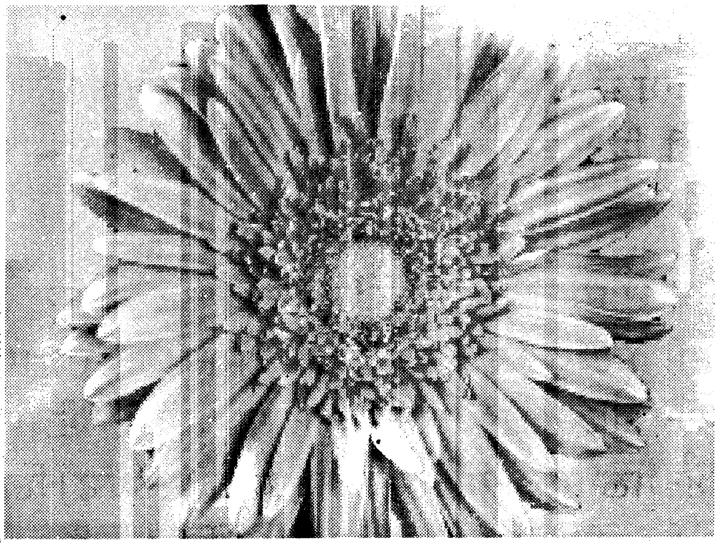

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਫੈਲਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1857 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗੇ- ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋ ਜੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅੰਦਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੋਮੇ ਚੂਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪੂੰਜੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਬਣਿਆ।

1890 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਹਰ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬਚਣ ਵਾਲੇ ਕੁਪੋਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਬਚੇ ਲੋਕ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨਾਂ ਅਕਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਅਦ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਰਕ ਡੇਵਿਸ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ Famines-A Victorian Holocaust ਯਾਨੀ 'ਅਕਾਲ- ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਤਬਾਹੀ'। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਤਦ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਖੁਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ 1890 ਤੇ 1900 ਤਕ ਕਈ ਭਿਆਨਕ ਅਕਾਲ ਪਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਅਬਾਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਈ।

ਅਜੇਹੇ ਭੀੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਮਝਣ ਲਈ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਭੀੜ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਲੋਕਮਾਨੀਯ ਤਿਲਕ ਨੇ ਉਠਾਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ 'ਤੇ ਘੱਟ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਤਿਲਕ ਦੇ ਇਸ ਨਾਹਰੇ ਨੇ ਦਿਤਾ, "ਸਵਰਾਜ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।" ਜਨਤਾ ਨੂੰ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਫ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਵਰਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਾਹਰਾ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਝ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪਰ ਇਕ ਸਵਾਲ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, 'ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ', ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਕਾਕੋਰੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਉੱਚੇ ਸਨ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਾਸਾਨੀ ਸਨ, ਪਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਅੰਤ ਤਕ ਨਾ ਲਿਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਦਵੰਧ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀ ਹੋਵੇ ? ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਯਕੀਨ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜ੍ਹਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਣਾ ਕਿ ਹਰ ਦਲੀਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਦਿਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 4 ਸਾਲ ਦੇ ਜੇਹਲੋਂ ਬਾਹਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ 65 ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ, ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਵੀ।

ਇਸ ਗਹਿਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖਣਾ, ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਛਪਵਾਉਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਹਨਤੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਮੈਜਿਕ ਲੈਂਟਰਿਨ ਰਾਹੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਡਰਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਚਿਤਰਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਵਰਾਜ ਜੋ 95 ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਨਾਹਰਾ, ਅਸੈਂਬਲੀ ਬੰਬ ਬਾਅਦ ਲਗਾਇਆ ਉਹ ਸੀ, "ਇਨਕਲਾਬ- ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ।" 'ਸਾਮਰਾਜ' ਜੋ ਇਕ ਕੌਮ ਦੀ ਲੁੱਟ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਦੂਸਰੀ ਕੌਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦਾ ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਇਨਕਲਾਬ' ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਢਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ " ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਅੰਤ ਇਕ ਐਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। "

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਨਿੰਗ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਬੰਬ ਪਿਸਤੌਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਗਰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਾਕਤ ਉਭਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਬੰਬ ਦਾ ਮਾਰਗ 1905 ਤੋ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਇਕ ਦਰਦਨਾਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਆਤੰਕਵਾਦ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਗਹਿਰੇ ਨਾ ਉਤਰਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਤੰਕਵਾਦ, ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸ਼ਤ ਹੀ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕੌਮਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਬਰੇਤੀ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ ਸੀ "ਪਾਠਕੋ ਮੈਂ ਇਹ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਜੰਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਜੰਗ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਓ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਤਨ-ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਉਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੋ-ਧਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ, ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਖੁਦਗੁਰਜ਼ ਲੋਕ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:-

"ਜਦ ਖੜੋਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਉਹ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਸ ਇਸ ਜਮੂਦ ਅਤੇ ਬੇਹਰਕਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਪਿਰਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਗਿਰਾਵਟ, ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਤਾਜ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਹਰਕਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।"

ਅੱਜ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਆਰਥਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਲਈ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰੀਏ।

ਪ੍ਰੋ: ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
ਲੁਧਿਆਣਾ

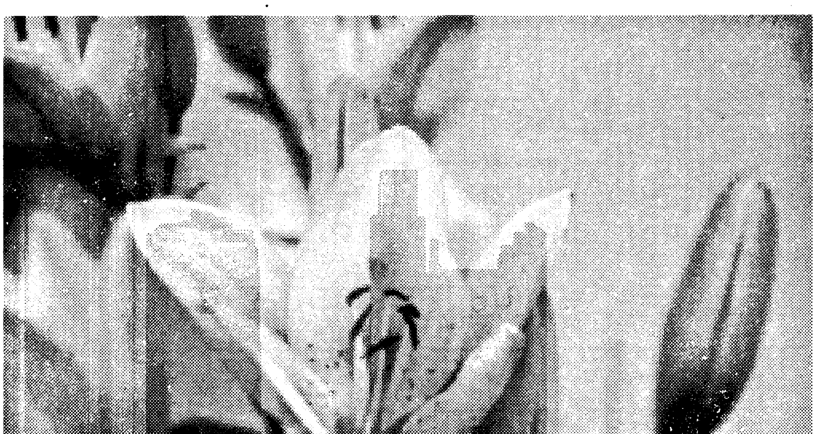

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਿਭੀ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ....

"ਕੁਛ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਤੀ ਨਹੀਂ ਜਹਾਂ ਸੇ,
ਸਦੀਓਂ ਰਹਾ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਨ, ਦੌਰ-ਏ-ਜ਼ਮਾਂ ਹਮਾਰਾ।"

ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕੋਈ ਵਿਰਲੇ ਵਿਰਲੇ ਜੌੜੇ, ਇੱਕਠੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੰਦੇ ਇੱਕਠੇ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕਾਲਪਨਿਕ-ਕਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਅਲੋਕਾਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੱਕਰੀ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨੇ, ਇਕੱਠੇ ਹੀ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਜੇ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ 'ਤੇ ਝੂਲ ਗਏ।

ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਨਾਇਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ, ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਸਤੰਬਰ 1907 ਨੂੰ, ਬੰਗਾ ਚੱਕ, 105 ਜੀ.ਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਦਿਆਵਤੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ 'ਆਦਰਸ਼' ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ੁਦ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਥਿਤ ' ਗੱਦਾਰੀ ' ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਉਹ 1919 ਦਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਾਕਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਹੋ ਗਿਆ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਧਰੀਆਂ ਧਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਟੁੰਬਣ ਵਾਸਤੇ 'ਸੇਵਾ, ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇ ਕੇ 'ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਚੱਲਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸ਼੍ਰੀ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਭਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਉਂਦੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਟੁੰਬਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਕਸਰ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ:

"ਦੁਨੀਆਂ ਸੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਕਾ ਮੈਂ ਨਾਮ ਮਿਟਾ ਦੂੰਗਾ,
ਇਕ ਬਾਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੋ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾ ਦੂੰਗਾ।
ਜੋ ਲੋਗ ਗ਼ਰੀਬੋਂ ਪਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਸਿਤਮ ਨਾਹਕ,
ਗਰ ਦਮ ਹੈ ਮੇਰਾ ਕਾਇਮ ਗਿਨ ਗਿਨ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੂੰਗਾ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਆਰਮੀ' ਦੇ ਮੋਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਵਜੋਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਵਰਗੇ ਦੂਜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਜੇ.ਏ.ਸਕਾਟ ਨੇ ਡਾਂਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਸਕਾਟ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣੀ ਅਤੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਬਾਗ਼ ਇਕ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ 'ਤੂੜੀ ਬਜ਼ਾਰ' ਦੇ ਇਕ ਘਰ 'ਚ ਠਹਿਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਕਾਰਨ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਪਛਾਣ' ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਨਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੇਸ ਕੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਡਾ: ਗਯਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਗਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਅੱਧ-ਪਚੱਧੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦੇਵੇ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਨਾਈ ਗਜਾ ਨੰਦ ਕੋਲੋਂ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਾਲ ਕਟਵਾ ਲਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਕਾਤਲ ਸਕਾਟ ਦੇ ਸਬੱਬੀ ਬਚ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਖ਼ੁਦ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਥੰਮ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਚੌਕਸੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ। ਭਗਤ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਐਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਯਾਨੀ 23-24 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਨੇਤਾ 1931 ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਦੋਨੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੇਤਾ ਧਰਮ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਲੁਟ ਖਸੁਟ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਖੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਚਾਨਕ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਹੀ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾ ਇਕ ਸੇਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖੋਹ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਹਥਿਆਰ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਲਹਿਰੀ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਕੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਰੁਪਏ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੇਠ ਦੇ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੋ। ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਅਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਖਜ਼ਾਨਾ 9 ਅਗਸਤ 1925 ਨੂੰ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਕਾਕੋਰੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸਾਥੀ ਚਾਹੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਦੂਸਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀ, ਅਸ਼ਫਾਕ ਉਲ੍ਹਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ ਕਾਕੋਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਚਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਸਨ। ਤੱਤੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ 'ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਂ ਕਤਾਰਬੰਦੀ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਕਾਰਨ ਪਾਰਟੀ ਕਾਰਕੁਨ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਰਿਬਪਲਿਕਨ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ 'ਲੋਕ ਲਹਿਰ' ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰਦੀ? ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਮੌਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸੁਖਦੇਵ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗੇ 'ਸਰਦਾਰ' ਤਾਂ 'ਮਰਨ-ਮਾਰਨ' ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਬੇ-ਵਜ੍ਹਾ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੁਕਮ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣਾ ਸੀ ਉਹ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬੋਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਬੰਬ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਐਸੰਬਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਧਮਾਕੇ ਦਾਰ ਸੰਕੇਤਕ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਐਸੰਬਲੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂਬਰ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੜ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੇਰ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਅਤੇ 'ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਅਤੇ ਝੰਜੋੜਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਸ਼-ਪੱਤਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕ੍ਰਾਊਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ' ਦੇ ਜੁਰਮ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਣਵਾਈ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਵਿਚ ਕੋਲ਼ਡ ਸਟ੍ਰੀਮ, ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਅਤੇ ਹਿਲਟਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਨੇ ਅਨਿਆਏ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਲੁਕਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਰਾਏ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਅੰਤਮ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਸਨ, ਸੋ ਉਹ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬੜੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੋਸ਼ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਆਪਣੇ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਮਰ-ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਅਤੇ ਝੋਰਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਈ। ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ 19 ਜੁਲਾਈ 1965 ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ, ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਲਿਆ ਕੇ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ' ਵਿਖੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਇਹ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸਫ਼ਾ ਵੀ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਅੱਗੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕ੍ਰਾਊਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦੇ 'ਵੱਡੇ ਜੁਰਮ' ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਹਿੱਲ ਚੁੱਕੀ ਬਦੇਸੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਜੁਰਅਤ ਕਿਥੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਜਨਤਕ ਰੋਹ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚੌਵੀਵੀਂ ਬਹਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼ਹੀਦ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹਰਲੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਮਈ 1907 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨੌਂ-ਘਰਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੱਲੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਹ ਸਪੂਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਤਿ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੀ। ਉਹ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੋਢੀਆਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

ਸ਼ਹੀਦ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਫ਼ 'ਰਾਜਗੁਰੂ' ਵਜੋਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਹਰੀ ਰਾਜਗੁਰੂ ਸੀ। ਉਹ 24 ਅਗਸਤ 1908 ਨੂੰ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੂਨਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੇੜ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀ ਨਰਾਇਣ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਪਾਰਵਤੀ ਬਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਜਾਗ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰਫ਼ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ, ਠਰੰਮੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ-ਏ-ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਜਿਥੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਨਾ ਮਾਹੌਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ Autobiography, Door to Death, Ideals of Socialism ਅਤੇ The History of Revolutionary Movements in India ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲਗਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਵੱਲ ਦੀ ਆਖਰੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਰਡਨ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹੱਥਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ? ਉਸ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ, ਰੂਸੋ, ਟ੍ਰਾਟਸਕੀ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਜਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਇਕ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਾਂ ਖੁਦ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ; ਜੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਸਭ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਲਈ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਵਰਗਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਿਅਰ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ:-

"ਹਮ ਰੂਖੇ ਟੁਕੜੇ ਖਾਏਂਗੇ, ਭਾਰਤ ਪਰ ਵਾਰੇ ਜਾਏਂਗੇ।
ਹਮ ਸੂਖੇ ਚਨੇ ਚਬਾਏਂਗੇ, ਭਾਰਤ ਕੀ ਬਾਤ ਬਨਾਏਂਗੇ।
ਹਮ ਨੰਗੇ ਉਮਰ ਬਿਤਾਏਂਗੇ, ਭਾਰਤ ਪਰ ਜਾਨ ਮਿਟਾਏਂਗੇ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵੀ 'ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ' ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸਿਰਫ 'ਗੋਰੇ ਸਾਹਬ' ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ 'ਦੇਸੀ ਸਾਹਬ' ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਣਗੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ 75ਵਾਂ ਪੁਰਬ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਕਿਹੜੀ 'ਆਜ਼ਾਦੀ' ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੇਵਰਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਪਿਛੇ ਨਰਮ, ਕੋਮਲ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਚਿਹਰੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਆਮ ਗੱਭਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਹੁਲਾਰ ਨਾਲ ਟੁੰਬੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੁਨੇਹਿਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਿਅਰਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 5 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹੜਾ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਾਊਸ' ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਛਾਪੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

'ਮੈਂ ਦੋਬਾਰਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਦੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਆਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾ। ਪਰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਆਦਮੀ ਹੋਵੋ।'

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੈਰਕ ਦੀ ਕੰਧ ਤੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ:-

"ਚਿਰਾਗ਼ - ਏ - ਸਹਰ ਹੂੰ ਬੁਝਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ।
ਚੰਦ ਲਮਹੋਂ ਕਾ ਮਹਿਮਾਂ ਹੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ।"

ਆਪਣੀ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਕੁੱਲ ਵੀਹ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:-

ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੁਲਤਾਰ,

ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰੋ ਤੇ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੋ। ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਿਓ, ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਾਂ ?

"ਉਸੇ ਯੇਹ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ ਹਰਦਮ ਨਯਾ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਫ਼ਾ ਕਿਆ ਹੈ
ਹਮੇਂ ਯੇਹ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ਦੇਖੇਂ, ਸਿਤਮ ਕੀ ਇੰਤਹਾ ਕਿਆ ਹੈ।

ਦਹਰ ਸੇ ਕਿਉਂ ਖਫਾ ਰਹੇਂ ਔਰ ਕਿਉਂ ਗਿਲਾ ਕਰੇਂ
ਹਮਾਰਾ ਜਹਾਂ ਹੈ ਸਹੀ ਆਓ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਂ ।

ਮੇਰੀ ਹਵਾ ਮੇਂ ਰਹੇਗੀ ਖ਼ਯਾਲ ਕੀ ਖੁਸ਼ਬੂ
ਯਹ ਮੁਸ਼ਤੇ-ਖ਼ਾਕ ਹੈ ਫ਼ਾਨੀ, ਰਹੇ ਨ ਰਹੇ।"

ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਉੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਵਰਗੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨਿਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤ "ਸਰ ਫਰੋਸ਼ੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ ਅਬ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੈ, ਦੇਖਨਾ ਹੈ ਜ਼ੋਰ ਕਿਤਨਾ ਬਾਜ਼ੂ-ਏ-ਕਾਤਿਲ ਮੇਂ ਹੈ" ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬੈਰਕ ਨੰਬਰ 14 ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਬਾਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਗਾਰਦਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਰਡਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਅਲੀ ਦਾ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰ ਤੇ ਨਮ ਅੱਖਾਂ ਉਸਦੀ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਹੀ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ੇਰ "ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ......." ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ-ਇੱਛਾ ਪੁੱਛੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇੰਜ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਿੰਨੇ ਯਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਨੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਹਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ "ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ"। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਜਦੋਂ ਬੈਰਕ ਨੰ: 14 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬਾਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ "ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੇ। "ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਹੁਣ ਕੌਮੀ ਨਾਹਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਮੁਚੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਜਬਰ ਬਿਲਕੁਲ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਨਾਵਾਜਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੂਰੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗੂ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਡਰੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਸਖਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਕਸੂਰ ਵੱਲ ਲੈ ਨਿਕਲੇ। ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਕਰਕੇ ਅੱਧ-ਸੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਵਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਉਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੀ ਗਈ।

........ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸੂਰਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਨਾ ਬਣ ਕੇ ਸਜ ਗਏ। ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਵੀ ਯਾਰ ਸਨ, ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

"ਦਿਲ ਸੇ ਨਿਕਲੇਗੀ ਨ ਮਰ ਕਰ ਭੀ ਵਤਨ ਕੀ ਉਲ਼ਫਤ,
ਮੇਰੀ ਮਿੱਟੀ ਸੇ ਭੀ ਖੁਸ਼ਬੂ - ਏ - ਵਤਨ ਆਏਗੀ।"

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ 75ਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਪੁਰਬ ਉੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹੀ ਸੋਚ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰ, ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉੱਤੇ ਅਚੇਤ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਕਤੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

"ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੀ ਚਿਤਾਓਂ ਪਰ ਲਗੇਂਗੇ ਹਰ ਬਰਸ ਮੇਲੇ,
ਵਤਨ ਪਰ ਮਰਨੇ ਵਾਲੋਂ ਕਾ ਯਹੀ ਬਾਕੀ ਨਿਸ਼ਾਂ ਹੋਗਾ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ 'ਚੋਂ ਆਖੀਏ ਜਾਂ ਨਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਡੂੰਘਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ :

"ਜਬ ਲਿਖੋ ਤਾਰੀਖ਼ ਗੁਲਸ਼ਨ ਕੀ, ਯਹ ਲਿਖਨਾ ਮਤ ਭੂਲਨਾ
ਕਿ ਹਮ ਨੇ ਭੀ ਲੁਟਾਯਾ ਹੈ ਆਸ਼ੀਆਂ ਅਪਨਾ।"

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੀ ਜਗਦੀ ਜੋਤ

(ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਪੰਛੀ ਝਾਤ)

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ 28 ਸਤੰਬਰ 1907 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬੰਗਾ ਚੱਕ 105 ਗੁਗੇਰਾ ਬਰਾਂਚ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਦਿਆਵਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਬਾਲਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ 'ਬੰਦੂਕਾਂ ਬੀਜਣ' ਵਲੇ ਬੱਚੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹ ਦੇ ਜੁਰਮ ਅਧੀਨ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਨਾਇਕ' ਬਣ ਗਿਆ। ਸਰਾਭੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਰਾਭੇ ਦਾ ਗੀਤ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨੇ ਵਾਂਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:

"ਸੇਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਬੜੀ ਔਖੀ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਢੇਰ ਸੁਖੱਲੀਆਂ ਨੇ।
ਜਿਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਲੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ ਨੇ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਨਪਸੰਦ ਸ਼ਿਅਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ:

"ਹਮਨੇ ਜਬ ਵਾਦੀ-ਏ-ਗੁਰਬਤ ਮੇਂ ਕਦਮ ਰੱਖਾ ਥਾ,
ਦੂਰ ਤਕ ਯਾਦ-ਏ-ਵਤਨ ਆਈ ਥੀ ਸਮਝਾਨੇ ਕੋ "

13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ, ਲਹੂ ਭਿੱਜੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੁੱਠ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਡਰੋਂ ਉਹ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤੇ 'ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ, ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਪਰਚੇ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡਣ ਲੱਗੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਆਰਮੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਸਿਰਫ 'ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਭਾਰਤ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ 'ਬਲਵੰਤ' ਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ।

'ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ' ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਤਸ਼ੱਦਦ ਨਾਲ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ 17 ਦਸੰਬਰ 1928 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਬ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਚੱਪਾ-ਚੱਪਾ ਛਾਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ 'ਇਨਕਲਾਬ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ। ਇਹ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਮਗਰੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ' ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕ੍ਰਾਊਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਮੰਚ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਅੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ 7 ਵਜੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਢਾਹ ਕੇ ਹੁਸੈਨੀ ਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਲੈ ਆਏ ਜਿਥੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ।

ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਮਲਾਲ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ 14 ਨੰਬਰ ਬੈਰਕ ਤੋਂ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਫਾਂਸੀ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਲਿਖਤ ਘੱਲੀ:

"ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਪਸੰਦ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਉੱਚਾ ਕਿ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।"

ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਹਰੀ ਰਾਜਗੁਰੂ

ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਹਰੀ ਰਾਜਗੁਰੂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੂਨਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੇੜ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀ ਨਰਾਇਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਘਰ 24 ਅਗਸਤ 1908 ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਝਿੜਕ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਨਾਸਿਕ, ਝਾਂਸੀ, ਕਾਨਪੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਾਸ਼ੀ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸੰਪਰਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਆਰਮੀ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ 'ਰਘੁਨਾਥ' ਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਕਾਨਪੁਰ, ਆਗਰਾ ਤੱਕ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦਾ। ਉਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਸਬੂਤ ਉਸਨੇ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਫੁੰਡ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਭਾਬੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਵਜੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਿਥੀ ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਪਤਵਾਸ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ 30 ਸਤੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਪੂਨੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਉਸਤੇ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਉਸਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਮੇਤ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਨਾਂ ਘਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸੁਖਦੇਵ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੀਜੇ ਸਾਥੀ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਮਈ 1907 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲੇ ਕੋਲ ਨੌ-ਘਰਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੱਲੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਇਸ ਸਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੋਈ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁਖ ਜਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਲਾਲਾ ਅਚਿੰਤ ਰਾਮ ਨੇ ਪਾਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ 'ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ' ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਲ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਚੋਟ ਲੱਗੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਣ ਆਇਆ ਸੁਖਦੇਵ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਨੂੰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਖਦੇਵ ਬੜੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ, "ਕੰਮ ਕਰੋ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਚਾਹ ਨਾ ਰੱਖੋ।"

ਸਕਾਟ ਦੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਬਲਦੀ ਚਿਖਾ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾਧੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਕਾਟ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾ ਦਿੱਤਾ।

15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ' ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਉਤੇ ਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸੂਰਬੀਰ ਵੀ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਣ ਮਗਰੋਂ, ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਖ਼ੁਦ 'ਬਸੰਤੀ ਚੋਲੇ ' ਵਾਲਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਇਆ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ

"ਦੁਸ਼ਮਨ ਕੀ ਗੋਲੀਓਂ ਕਾ ਹਮ ਸਾਮਨਾ ਕਰੇਂਗੇ।
ਆਜ਼ਾਦ ਹੀ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਆਜ਼ਾਦ ਹੀ ਰਹੇਂਗੇ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਅਰਾ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਨਿਭਾਇਆ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 23 ਜੁਲਾਈ 1906 ਨੂੰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਝਾਬੂਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭਾਵਰਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਗਰਾਨੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਡਿਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਤਿਵਾੜੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਜ਼ਾਦ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ 1920-21 ਵਾਲੀ ਅਹਿੰਸਕ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ 'ਜੇਲ੍ਹ' ਦੱਸਿਆ।

ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਆਜ਼ਾਦ, ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। 1924 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੰਮੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਮਗਰੋਂ, ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। 'ਕਾਕੋਰੀ ਰੇਲ ਡਕੈਤੀ' ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਥੀ ਫੜੇ ਗਏ ਪਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਮਗਰੋਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦਾ ਨਾਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਰ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਅੰਤਮ ਰਾਏ ਵਿਚ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਦੀ ਰਾਏ ਬੜਾ ਵਜ਼ਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਵਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਨ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

'ਆਜ਼ਾਦ' ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਿਸ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਲਭਦੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਇਕ ਸੱਜਣ ਦੇ ਧ੍ਰੋਹ ਕਾਰਨ 27 ਫਰਵਰੀ 1931 ਉਸ ਨੂੰ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਐਲਫਰਡ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਾ ਫੜਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਸੌਂਹ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਆਖਰੀ ਬਚੀ ਗੋਲੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਆਹੂਤੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਿਆ........... ਪਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਹੀ ਰਿਹਾ ।

'ਆਜ਼ਾਦ' ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:-

" ਹਮ ਸੇ ਬੜ ਕਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੇ ਕੌਨ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੈ ਪਿਆਰ
ਔਰ ਅਗਰ ਮਰਨੇ ਪੇ ਆ ਜਾਏਂ ਤੋ ਮਰ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ ।
ਮਰ ਕਰ ਭੀ ਇਸ ਖ਼ਾਕ ਮੇਂ ਹਮ ਦਫ਼ਨ ਰਹਿ ਸਕਤੇ ਨਹੀਂ
ਲਾਲਾ ਓ ਗੁਲ ਬਨ ਕਰ ਵੀਰਾਨੋ ਪੇ ਛਾ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ।
ਜਾਗ ਉਠਤੇ ਹੈਂ ਤੋ ਸੂਲੀ ਪੇ ਭੀ ਨੀਂਦ ਆਤੀ ਨਹੀਂ
ਵਕਤ ਪੜ ਜਾਏ ਤੋ ਅੰਗਾਰੋਂ ਪੇ ਸੋ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ।"

ਸ਼ਹੀਦ ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਸਤੰਬਰ 1904 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਟਹਿਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਏਟਾ, ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਕੁੰਵਰ ਦੇਵੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਦੋਂ 1926 ਵਿਚ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਹੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੇਵਾ, ਬਲੀਦਾਨ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਵੀ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਬਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤ ਇਸ ਸਿਰੜੀ ਸੂਰਬੀਰ ਨੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ 17 ਮਈ 1933 ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਲਿਆ।

Original with
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ

ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਨਵੰਬਰ, 1908 ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਉਆੜੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਬਰਦਵਾਨ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਜੀ.ਡੀ. ਦੱਤ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਬਟੂ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ 'ਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਐਕਟ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਐਕਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੰਬਲੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ । ਇਹ ਬੰਬ ਜਾਨਲੇਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਧਮਾਕਾ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ (ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਹਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋ ਵਾਰ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 1937 ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ 1938 ਵਿਚ ਦੱਤ ਨੂੰ ਬੰਦੀਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦਾ 19 ਜੁਲਾਈ 1965 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੇ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਸਾਲੇਮ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ ? ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਭਰਾਤਰੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸਾਥ ਦੇ ਸਕਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਲਿਖਾਂ ? ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਵਿਯੋਗ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।'

ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਬੱਟੂ ਨੇ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਆਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਹੈ ਕੜੀ, ਲਬ ਪਰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਾ ਹੋ
ਫਿਰ ਮਿਲੇਂਗੇ ਯਾ ਯਕੀਂ, ਦਿਲ ਮੇ ਕੋਈ ਧੜਕਾ ਨਾ ਹੋ।"

ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁੱਖ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕਦੇਹ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ' ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾਸ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 27 ਅਕਤੂਬਰ 1904 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਂਕੇ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ 'ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਸਮਿਤੀ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੱਖਣੀ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ 1921 ਵਾਲੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਨਵੰਬਰ 1925 ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਕਾਲਜ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਹੜੀ 20 ਦਿਨ ਚੱਲੀ ਤੇ ਅੰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਤਿੰਦਰ ਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ। 14 ਜੂਨ 1929 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਲੈਕੇ ਭੁੱਖ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਹੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ 13 ਜੁਲਾਈ 1929 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 63 ਦਿਨ ਚੱਲੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਖੁਆਉਣ ਦੇ ਹਥਕੰਡੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਾ ਆਏ। ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਨੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਨਾ ਤੋੜੀ ਤੇ ਇਹ ਅਡੋਲ ਇਨਕਲਾਬੀ 13 ਸਤੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ 1600 ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਲਕੱਤੇ ਛੇ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਦੇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ

ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਜ਼ਰਖ਼ੇਜ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਂਝਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਸੱਚਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 'ਯੁਗਾਂਤਰ ਪਾਰਟੀ' ਦਾ ਕਾਰਕੁਨ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਹਾਰਡਿੰਗ 'ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਆਇਦ ਹੋਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜਪਾਨ ਜਾ ਕੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਟ ਲੀਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦੌਰ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉਮਰ ਭਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਪਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੀ 21 ਜਨਵਰੀ 1945 ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

'ਪੰਜਾਬ ਮਾਤਾ' ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਜੀ

ਕੌਮਾਂ ਜਿਥੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਣੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਵਾਂ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਅਡਿੱਗ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨ ਮਾਤਾ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਲਈ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਪਿੰਡ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੱਥੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੇਕਾ ਨਾਂ ਇੰਦ ਕੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂਕਿ ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਪਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖੀਆਂ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਲੰਗਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣ। ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਜੀ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1 ਜਨਵਰੀ 1973 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਿੱਦਿਆਵਤੀ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਮਾਤਾ' ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਰੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਲੱਗਣ।

1 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਪੁੱਤਰਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ, ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਪੂਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

'ਪੰਜਾਬ ਮਾਤਾ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ 'ਬਿਸਮਿਲ'

ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ 'ਬਿਸਮਿਲ' ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਡੇਰੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਾਜ ਦੇ ਤੋਮਰਗੜ੍ਹ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ । ਉਸਨੇ 1897 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ ਯੂ.ਪੀ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਰਲੀਧਰ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੇ 'ਆਰੀਆ ਕੁਮਾਰ ਸਭਾ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਮੀ ਸੋਮਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲਖਨਊ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਗਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਮਾਨਿਆ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਸਤਿਓਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਲਈ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ, ਸ਼ਾਇਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨਿਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰੰਗ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ' ਅਤੇ 'ਸਰ ਫਰੋਸ਼ੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਧਨ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕਾਕੋਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਚੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਸਾਹਸੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।

ਮੁਕੱਦਮਾ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਚੱਲਿਆ। ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ ਨੂੰ ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ, ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀ ਸਮੇਤ ਸਜ਼ਾਏ-ਮੌਤ ਹੋਈ।

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

19 ਦਸੰਬਰ 1927 ਨੂੰ ਗੋਰਖਪੁਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਬੋਲਿਆ:-

"ਅਬ ਨ ਅਗਲੇ ਵਲਵਲੇ ਹੈਂ ਔਰ ਨ ਅਰਮਾਨੋਂ ਕੀ ਭੀੜ,
ਏਕ ਮਿਟ ਜਾਨੇ ਕੀ ਹਸਰਤ ਅਬ ਦਿਲ-ਏ-ਬਿਸਮਿਲ ਮੇਂ ਹੈ।"

.... ਅੰਤ 'ਵੰਦੇ ਮਾਤਰਮ' ਅਤੇ 'ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ - ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਵੀਰ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਖਾਂ

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਪਠਾਣ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ 'ਚ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਜਨਾਬ ਸ਼ਫ਼ੀਕ ਉੱਲਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੌਰਾ-ਚੌਰੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਅਚਾਨਕ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ।

ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਥੀ ਹਿੰਸਕ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ' ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। 'ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੱਤਰ-ਲੜੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ 'ਕਾਕੋਰੀ ਡਕੈਤੀ' ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਦਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਲਖਲਊ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਾਕੋਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਕਿਸੇ ਯਾਰ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਕੋਰੀ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸਮਿਲ, ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀ ਸਮੇਤ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ 19 ਦਸੰਬਰ 1927 ਨੂੰ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ 'ਹਸਰਤ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਸਨ:

"ਫ਼ਨਾਹ ਹੈ ਸਭ ਕੇ ਲੀਏ, ਹਮ ਪੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਮੌਕੂਫ਼
ਬਕਾ ਹੈ ਏਕ ਫ਼ਕਤ, ਜ਼ਾਤ- ਏ-ਕਿਬ੍ਰਿਆ ਕੇ ਲੀਏ।"

"ਤੰਗ ਆਕਰ ਹਮ ਭੀ ਉਨ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਸੇ, ਬੇਦਾਦ ਸੇ
ਚਲ ਦੀਏ ਸੂ-ਏ-ਅਦਮ, ਜ਼ਿੰਦਾਨ-ਏ-ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਸੇ।"

ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ

24 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਹਸੀ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਲਕੱਤੇ ਕੋਲ ਦਾਨਖੇਸ਼ਵਰ ਵਿਖੇ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਕਾਕੋਰੀ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 1925 ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ 17 ਦਸੰਬਰ 1927 ਨੂੰ ਗੌਂਡਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਉਹ 'ਯੁਗ-ਪਲਟਾਊ ਜੱਥੇ' ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਲਹਿਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਏਨਾ ਸੁਚੇਤ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 1927 ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਆਖ਼ਰੀ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:-

"......ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਮਰਨਾ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੌਤ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਵਾਂਗਾ.....।"

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੋਲ ਸਨ *"ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਦੱਸੀ ਜਾਉ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਉਧਰ ਤੁਰਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ"*।

ਠਾਕੁਰ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਠਾਕੁਰ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਿਸ਼ਾਲਚੀ ਸੀ ਜੋ ਖ਼ੁਦ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਹ ਗੱਭਰੂ 'ਕਾਕੋਰੀ ਕਾਂਡ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਿਆ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ਫਾਕ ਉੱਲਾ, ਬਿਸਮਿਲ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀ ਸਮੇਤ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜੱਜ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਸੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:-

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦਿਲੀ ਕੋ ਜਾਨੀਏ ਐ ਰੌਸ਼ਨ!
ਵਰਨਾ ਕਿਤਨੇ ਮਰੇ ਔਰ ਪੈਦਾ ਹੁਏ ਜਾਤੇ ਹੈਂ।"

19 ਦਸੰਬਰ 1927 ਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਵੰਦੇ-ਮਾਤਰਮ' ਆਖ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਰਬੀਰ-ਸਾਥੀ ਜਾ ਜੁੜਿਆ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

"ਨਾ ਵਕੀਲ - ਨਾ ਦਲੀਲ - ਨਾ ਅਪੀਲ"

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ

"ਉਸੀ ਕਾ ਸ਼ਹਰ, ਵਹੀ ਮੁੱਦਈ, ਵਹੀ ਮੁਨਸਿਫ਼
ਮੁਝੇ ਮਾਲੂਮ ਥਾ ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਨਿਕਲੇਗਾ।"

'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਉੱਘੜਵੀਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੰਭ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਚਿਹਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯਸੂ ਮਸੀਹ, ਸੁਕਰਾਤ ਅਤੇ ਗੈਲੀਲੀਓ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ-ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਹੱਕੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ' ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕਥਿਤ ਸੱਭਿਅਕ ਚਿਹਰਾ ਬੇਨਕਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ' ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਹੇਠ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਏਨੀ ਆਪਹੁਦਰੀ, ਇਕਪਾਸੜ ਤੇ ਗੈਰਵਾਜਬ ਸੀ ਕਿ ਵਕੀਲ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਅਪੀਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨੰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਿਛੋਕੜ :

8 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1929 ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦੂਰ-ਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਬੇਵਕਤੀ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵੀ ਬਣੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬੋਲੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਪਰਚੇ ਵੀ ਖਿੰਡਾਏ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਏਨੀ ਅਣਕਿਆਸੀ ਅਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੱਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰਜੈਂਟ ਐਚ.ਡੀ.ਟੈਰੀ ਅੱਗੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ.ਜੌਹਨਸਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣਾ ਪਿਸਤੌਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 17 ਦਸੰਬਰ, 1928 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਕ ਰੰਗਰੂਟ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਜੌਹਨ ਪੁਆਇੰਟਜ਼ ਸਾਂਡਰਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਉਤੇ ਕੀਤੇ ਜਨਤਕ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਾਹ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀ ਬੇਸ਼ਕ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਅਸੰਬਲੀ ਬੰਬ ਕਾਂਡ ਉਪਰੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੱਥ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਈ ਲੜੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਸਾਂਡਰਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿਪਕਾਏ ਗਏ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਐਸੰਬਲੀ ਬੰਬ ਕਾਂਡ ਸਮੇਂ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਪੋਸਟਰਾਂ ਉਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੈਰੇ 'ਚ ਇੱਕੋ ਭਾਵ ਸੀ, 'ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਖ਼ੂਨ ਵਹਾਉਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।'

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਉਤੇ ਦਫ਼ਾ 307 ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਣਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। 7 ਮਈ 1929 ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸੁਣਵਾਈ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਐਫ਼.ਬੀ.ਪੂਲ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਈ। ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਯ ਨਰਾਇਣ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਕੀਲ ਆਸਿਫ਼ ਅਲੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੱਤ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' 'ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆਏ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਦੁਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੇ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu (I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਲਿਉਨਾਰਡ ਮਿਡਲਟਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਤੈਅ ਹੋਈ। ਮਿਡਲਟਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੇਸ਼ਕ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।' ਸੋ 12 ਜੂਨ 1929 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਕਾਂਡ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੱਜ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਈ ਹੋਰ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬੋਰਸਟਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਛੜਦੇ ਵੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹ 15 ਜੂਨ ਤੋਂ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੁਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਬਾਕੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਂਡਰਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ :

ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਮੈਕਲੋਡ ਰੋਡ ਲਾਹੌਰ ਦੀ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਿਲਡਿੰਗ' ਵਿਚੋਂ ਸੁਖਦੇਵ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣਾ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੋਹਰਾ ਨੇ ਮਾਰਚ 1929 ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਬੰਬਾਂ, ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਰਾਮਦਗੀ ਵਿਖਾਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹਿੰਗ ਕੀ ਮੰਡੀ' ਆਗਰਾ ਵਾਲੇ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਅੱਡੇ ਤੇ 2 ਮਈ 1929 ਨੂੰ ਛਾਪਾ ਪੈ ਗਿਆ। 13 ਮਈ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੀ ਛੁਪਣਗਾਹ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਜੈ ਦੇਵ ਫੜੇ ਗਏ। ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਥਾਂ ਗਿਆ, ਗਯਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। 30 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੂਨੇ ਤੋਂ ਪਕੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਹੰਸ ਰਾਜ ਵੋਹਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਭੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਨੇੜਲੇ 'ਮੁਜ਼ਾਂਗ ਹਾਊਸ' ਵਾਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਅਤੇ 8-9 ਸਤੰਬਰ 1928 ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਕੋਟਲਾ ਕਿਲਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦੋ-ਦਿਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਫੜੇ ਗਏ ਅਨੇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤਹਿਤ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਣੀ ਸੀ। 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਵਿਚ ਸਾਂਡਰਸ ਅਤੇ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ, ਦਿੱਲੀ ਅਸੰਬਲੀ 'ਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ, ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਡਾਕੇ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ, ਆਗਰਾ ਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਚ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਵਰਗੇ ਜੁਰਮਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਤਲ, ਕਤਲ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ, ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਆਇਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।

'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਸੁਣਵਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਤ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਤੈਅ ਹੋਈ। ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਲਾਹੌਰ ਸੁਣਵਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੰਡਤ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ਾਂ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਉਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਸੀ ਕਿ ਗਵਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਦੋਸ਼-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ :

(1) ਸੁਖਦੇਵ ਉਰਫ਼ ਦਿਆਲ, ਉਰਫ਼ ਸਵਾਮੀ ਉਰਫ਼ ਪੇਂਡੂ
(2) ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਰਤਨ ਉਰਫ਼ ਦੇਵ ਦੱਤ ਉਰਫ਼ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
(3) ਦੇਸ ਰਾਜ
(4) ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਉਰਫ਼ ਮਾਸਟਰ ਜੀ
(5) ਪ੍ਰੇਮ ਦੱਤ ਉਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਾਲ
(6) ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਪਾਂਡੇ ਉਰਫ਼ ਸਟੋਨ
(7) ਜੈ ਦੇਵ ਉਰਫ਼ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ
(8) ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਉਰਫ਼ ਪ੍ਰਭਾਤ, ਉਰਫ਼ ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ
(9) ਗਯਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉਰਫ਼ ਡਾ: ਬੀ.ਐਸ.ਨਿਗਮ ਉਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ
(10) ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਉਰਫ਼ ਜਤਿਨ ਦਾਸ
(11) ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਪ੍ਰਤਾਬ
(12) ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਰਣਜੀਤ
(13) ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਉਰਫ਼ ਬੱਟੂ ਮੋਹਨ
(14) ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ ਘੋਸ਼ ਉਰਫ਼ ਨੀਗਰੋ ਜਨਰਲ
(15) ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ ਉਰਫ਼ ਸਚਿਨ ਸਾਨਿਆਲ
(16) ਕੰਵਲ ਨਾਥ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਉਰਫ਼ ਤਿਵਾੜੀ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਭਗੌੜੇ : (1) ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਉਰਫ਼ ਪੰਡਤ ਜੀ
(2) ਬਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ ਉਰਫ਼ ਬੱਚੂ
(3) ਕੈਲਾਸ਼ ਪਤੀ ਉਰਫ਼ ਕਾਲੀ ਚਰਨ
(4) ਸ਼ਿਵ ਨਾਥ ਉਰਫ਼ ਐੱਮ, ਉਰਫ਼ ਰਾਜਗੁਰੂ
(5) ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਉਰਫ਼ ਬੀ.ਸੀ. ਵੋਹਰਾ
(6) ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਉਰਫ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਉਰਫ਼ ਬਨਾਰਸ ਨੰ:1
(7) ਯਸ਼ਪਾਲ
(8) ਸਤ ਗੁਰਦਿਆਲ
(9) ਕੈਲਾਸ਼

ਵਾਅਦਾ ਮੁਆਫ਼ ਗਵਾਹ :
(1) ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਉਰਫ਼ ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਉਰਫ਼ ਗੋਪਾਲ
(2) ਹੰਸ ਰਾਜ ਵੋਹਰਾ ਉਰਫ਼ ਤਿਰਲੋਕ ਚੰਦ
(3) ਫੁਣੀਂਦਰ ਨਾਥ ਘੋਸ਼ ਉਰਫ਼ ਦਾਦਾ
(4) ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਉਰਫ਼ ਮਨਮੋਹਨ
(5) ਮਨਮੋਹਨ ਬੈਨਰਜੀ ਉਰਫ਼ ਮਨੋਹਰ ਬੈਨਰਜੀ

10 ਜੁਲਾਈ 1929 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਣੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਪੰਡਤ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਸੀ.ਐਚ. ਕਾਰਡਨ ਨੋਡ (ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ), ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਕਲੰਦਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਲਾਲ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਲਾਲਾ ਦੁਨੀ ਚੰਦ, ਮਲਿਕ ਬਰਕਤ ਅਲੀ, ਮਹਿਤਾ ਅਮੀਨ ਚੰਦ, ਲਾਲਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਅਮੋਲਕ ਨਾਥ ਕਪੂਰ, ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਖੰਨਾ, ਮਹਿਤਾ ਪੂਰਨ ਚੰਦ, ਕੁਝ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਾਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਥਾਂ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਜ਼ਮ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਤੇ 'ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਖਾਨ ਕਲੰਦਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ। ਕਾਰਡਨ ਨੋਡ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਐਸ.ਪੀ. ਲਾਹੌਰ, ਹੈਮਿਲਟਨ ਹਾਰਡਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ 25 ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ 9 ਭਗੌੜੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਸ਼ 1924 ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ, ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਨ।

Originals with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

11 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਫੇਰ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਦੇਣ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਵਰਗੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਗ ਮੰਨੀ ਨਾ ਗਈ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ 12 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਏ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਪੰਡਤ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਖਾਨ ਕਲੰਦਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਹਾਂ, ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼, ਪੈੱਨ ਤੇ ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਚਾਰ ਗਵਾਹੀਆਂ ਉਪਰੰਤ ਕਲੰਦਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਉਸ ਦਿਨ ਲਈ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਰੋਕੀ ਰੱਖੇ ਗਏ।'

ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਗਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਸੁਖਦੇਵ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਿਲਡਿੰਗ' ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੰ: 69 'ਚੋਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਐਸ.ਪੀ. ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੇ ਬਸ਼ੀਰ ਬਖਸ਼ ਨਾਂ ਦਾ ਅਣਦਾੜ੍ਹੀਆ ਮੁੰਡਾ ਗਵਾਹ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲਾ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸੁਆਲਾਂ ਅੱਗੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਿਉ ਐਸ.ਪੀ. ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗਵਾਹ ਰਈਸ ਸੱਈਅਦ ਬੁੱਢੇ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸੀ, ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਜ਼ਾਹਰਾ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਡੱਬੇ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਹੁਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੰਬ ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਤਸਦੀਕੀ ਗਵਾਹੀ ਸੀ। ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੇ, ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਵੀ ਨਾਂ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗਵਾਹੀ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜੇ.ਜੀ.ਫ਼ਰਨ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਾਂਡਰਸ ਕਤਲ ਕਾਂਡ ਵੇਲੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਛਿੱਥੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦੀ ਅਡੋਲ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਉਸਦੇ ਗਲ ਦੀ ਹੱਡੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਅਜੈ ਘੋਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸੰਸਮਰਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਬਰੀ ਖੁਆਉਣ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪਠਾਣ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਖੁਆਉਣ ਲਈ ਲਾਏ ਗਏ। ਪਰ ਪੂਰੇ ਜਬਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। .... ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਫੱਕ ਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਪੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਦਾ ਗਲਾ ਏਨਾ ਸੁੱਜ ਜਾਵੇ ਕਿ ਖ਼ੁਰਾਕ ਵਾਲੀ ਨਾਲੀ ਅੰਦਰ ਨਾ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਧੱਕੀ ਜਾ ਸਕੇ।"

ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜ਼ਾਲਿਮਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ-ਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਉੱਠਣ ਜੋਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੇਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਟ੍ਰੈਚਰ ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਇਆ :

"ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਹਿਣੇ 'ਚ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਹੈ? ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਕਿ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ?"

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਪਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ 'ਹਮਲਾਵਰ ਰਵੱਈਆ' ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ।

ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੀ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, 12 ਸਤੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤੇ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ,

"ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਦਿਮਾਗ਼ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੱਢ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ! ਇਹ ਇਕ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੁਆਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਯੁੱਧ ਛੇੜਨ ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। .... ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣਾ।"

ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦਈ ਰਵੱਈਏ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਥੇ ਜਨਤਕ ਰੋਹ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂ ਵੀ ਇਸਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਆਏ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਲਾਸਾਨੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਹਰਾ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਣ ਨਿਭਾਹੁਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਇਹੀ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਲ ਜਰੂਰ ਪਵੇਗਾ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਸਟ੍ਰੈਚਰ ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਵਰਤ ਦੇ 63ਵੇਂ ਦਿਨ 13 ਸਤੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਰੜੀ ਸੂਰਮਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ। ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੋਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ ਨੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗਠਿਤ 'ਜੇਲ੍ਹ ਪੜਤਾਲ ਕਮੇਟੀ' ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਵਾਅਦੇ ਲੈ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1929 ਨੂੰ 113ਵੇਂ ਦਿਨ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅੱਗੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। 19 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸੁਣਵਾਈ ਵੇਲੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਵੀ ਲਗਭਗ 3 ਘੰਟੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੇ। ਪੁਲਿਸ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੇ ਭਰਾ ਕਿਰਨ ਚੰਦਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਹਿਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸੋ ਹੀਣੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਏਥੋਂ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈਕੇ ਜਾਣਗੇ।" ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਜੋ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਅਦਾਲਤ ਫੇਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ।

21 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਵਾਅਦਾ ਮੁਆਫ਼ ਗਵਾਹ ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਉਕਸਾਊ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖਿਝ ਕੇ ਇਕ ਮੁਲਜ਼ਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦੱਤ ਵਰਮਾ ਨੇ ਪੈਰੋਂ ਚੱਪਲ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰੀ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸਕਤਾ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਫੌਰਨ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਲ ਪੁਲਿਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਪੁਲਿਸ ਲਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਲਿਆਈ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਵਾਹ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਲਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। 24 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਾ ਚੱਲਿਆ।

ਇਉਂ ਲੱਗਭਗ ਦਸ ਮਹੀਨੇ, 3 ਮਈ 1930 ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਅੱਗੇ ਆਖਰੀ ਸੁਣਵਾਈ ਤੱਕ, ਇਹ ਰੱਸਾ-ਕਸ਼ੀ ਇਉਂ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਿਰਦਈ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤੋੜ ਸਕੀ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਵਾਰ ਸ਼ਨਾਖਤੀ-ਪਰੇਡ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕ ਗਵਾਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵੀ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਵਰਤਦੀ ਰਹੀ।

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣਵਾਈ :

1 ਮਈ, 1930 ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਇਰਵਿਨ ਨੇ ਇਕ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਥਿਤ 'ਦੋਸ਼ੀਆਂ' ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਅੱਗੇ ਸੁਣਵਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰਵੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ 'ਦੋਸ਼ੀਆਂ' ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਇਰਵਿਨ ਦੇ ਇਸ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਗੋਰਾ ਜੱਜ, ਜੌਹਨ ਕੋਲਡਸਟ੍ਰੀਮ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਮੈਂਬਰ ਜੀ.ਸੀ.ਹਿਲਟਨ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸੱਯਦ ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ 'ਪੁੰਛ ਹਾਊਸ' ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 5 ਮਈ 1930 ਤੋਂ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 18 ਦੋਸ਼ੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਮਿੰਟ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੀਤ ਗਾਇਆ। ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਸੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ।

ਸੁਣਵਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਸਮੀ ਗਵਾਹ ਜੀ.ਟੀ.ਹੈਮਿਲਟਨ ਹਾਰਡਿੰਗ, ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾਖ਼ਲ ਕੀਤੀ, "ਮੈਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰਸਮੀ ਮੁੱਦਈ ਵਜੋਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਅਦਾ ਮੁਆਫ਼ ਗਵਾਹ, ਜੈ ਗੋਪਾਲ,

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਫੁਣੀਂਦਰ ਨਾਥ ਘੋਸ਼, ਮਨਮੋਹਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਹੰਸ ਰਾਜ ਵੋਹਰਾ ਤੇ ਲਲਿਤ ਕੁਮਾਰ ਬੈਨਰਜੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚਿੱਠਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਹਫਤੇ ਮਗਰੋਂ, ਸੁਣਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਜਸਟਿਸ ਕੋਲਡਸਟ੍ਰੀਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਧੂਹਦੇ ਹੋਏ ਅਦਾਲਤ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੱਜ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰ: 38 ਉੱਤੇ ਜਸਟਿਸ ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ, "ਮੈਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰੀ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਮੰਗ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। 30 ਮਈ ਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਮੁਆਫ਼ ਗਵਾਹ ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਬਿਆਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ :

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੇ ਜੇਕਰ ਕੋਲਡਸਟ੍ਰੀਮ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਲਡਸਟ੍ਰੀਮ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਭੇਜ ਕੇ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜੇ.ਕੇ.ਟੈਪ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੈਂਬਰ ਜੀ.ਸੀ.ਹਿਲਟਨ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੈਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਲਡਸਟ੍ਰੀਮ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ, ਹਿਲਟਨ ਦਾ ਵੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਗ਼ਾ ਹੈਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਖ ਦੀ ਅਹਿਮ ਪਰ ਕਸੂਤੀ ਖਿਚਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ।

21 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਲਗਭਗ ਛੇ ਹਫਤਿਆਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਣ,

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸਮਝਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹਿਲਟਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਵੀ, ਕੋਲਡਸਟ੍ਰੀਮ ਵਾਲੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ। 25 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਅਦਾਲਤ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਣਵਾਈ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। 10 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦੋਸ਼ੀ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼-ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਨਸ਼ੇ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

12 ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 4 ਅਗਸਤ ਤੱਕ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਮਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। 26 ਅਗਸਤ ਤੱਕ 457 ਗਵਾਹ ਭੁਗਤਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਕੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਕੀ ਕੋਈ ਬਚਾਅ-ਪੱਖ ਦਾ ਵਕੀਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਅੱਗੇ ਸੁਣਵਾਈ ਦਾ ਦੌਰ 5 ਮਈ 1930 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 10 ਸਤੰਬਰ 1930 ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਤਰਫਾ ਰਹੀ। ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਖੀਰ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਅਦਾ ਮੁਆਫ਼ ਗਵਾਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸੰਬਲੀ ਬੰਬ ਕਾਂਡ 'ਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਜੈ ਘੋਸ਼, ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ ਤੇ ਦੇਸ ਰਾਜ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ, ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ, ਮਹਾਂਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਜੈ ਦੇਵ ਅਤੇ ਕਮਲ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੋਈ ਅਚਨਚੇਤੀ ਵਾਪਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਖਾਤਰ ਮਰ ਮਿਟਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਜਨਤਕ ਸੁਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੌਰਾਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਦੁਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦਾ ਬਾਦਲੀਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਦੇ ਐਸੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਕੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। 2 ਫ਼ਰਵਰੀ 1931 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਲਿਖੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ-ਸ਼ੁਭਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਦਿਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਗੋਰੇ ਸਾਹਬ' ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨਗੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ 'ਦੇਸੀ ਸਾਹਬ' ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।" ਦਰਅਸਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਤੇ ਉੱਸਰਨਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਦੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਹ 'ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ'। ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਹਿਤਾ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਐਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲਵੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ।' ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ 14 ਨੰਬਰ ਬੈਰਕ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਲੇ ਇਕ ਰੁੱਕੇ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ:

"ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਪਸੰਦ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਉੱਚਾ ਕਿ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।"

ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਵਿਜੇ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਜੇ ਮੈਂ ਬਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੀਆਂ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਾਵਨਾ ਕੋਈ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਉਛਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਵਿੱਖ ਮੁਖੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਇਕਤਰਫਾ ਫਤਵੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਦੀ "ਬਚਾਓ ਕਮੇਟੀ" ਨੇ ਲੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਵੀ ਕੌਂਸਲ ਅੱਗੇ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਐਸੀ ਕਿਸੇ ਅਪੀਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ। 11 ਫਰਵਰੀ 1931 ਨੂੰ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਸਕਾਊਂਟ ਡਿਊਨੀਡਿਨ, ਲਾਰਡ ਥੈਂਕਰਟਨ,

Originals with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਲਾਰਡ ਰੱਸਲ, ਜੌਰਜ ਲੋਵੰਨਡਸ ਅਤੇ ਦੀਨ ਸ਼ਾਹ ਮੁੱਲਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬੋਰਡ ਨੇ ਪ੍ਰਿਵੀ ਕੌਂਸਲ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਅਪੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਜਸਟਿਸ ਅਲੈਨ ਬਰਾਡਵੇਅ ਤੇ ਜਸਟਿਸ ਜੌਹਨਸਟਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬੈਂਚ ਨੇ 'ਬੰਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ' ਦੀ ਪਟੀਸ਼ਨ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਉਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਉਹ ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਗਈ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜੇਮਜ਼ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਐਟਕਿਨ, ਪ੍ਰਿਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਟਕਿਨ ਨੇ 24 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਨਾਈਜੇਰੀਆ ਦੀ ਉਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਗਵਰਨਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦੱਸਦਿਆਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਜਿਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਚਿਹਰਾ ਲੋਕਾਂ ਅਗੇ ਬੇਪਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਤਪ ਕੇ ਕੁੰਦਨ ਹੋਏ ਮਹਾਂ ਬਲੀਦਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਵੀ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉੱਕਰ ਦਿੱਤੇ।

'ਤੁਝੇ ਜ਼ਿਬਹ ਕਰਨੇ ਕੀ ਖੁਸ਼ੀ ਔਰ ਮੁਝੇ ਮਰਨੇ ਕਾ ਸ਼ੌਕ,
ਮੇਰੀ ਭੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸੱਯਾਦ ਕੀ ਹੈ।'

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਜਨਮਜਾਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਇਨਕਲਾਬ - ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿੰਬ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ - ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗਿਣੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੌਸ਼ਨ ਮੁਨਾਰਾ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਕਸ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਅਮੁੱਲ ਪਹਿਲੂ ਉਤੇ ਇਸ ਕਦਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਚਰਿਤਰ ਉਸ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉੱਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ-ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਛਾਲ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਪੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਵਿਖਮੁਖੀ ਸੂਝ ਵੀ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਓਨੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਪੱਖ ਹਨ।

ਨੌਜਵਾਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਹੁਲਾਰਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਵਕਤ ਪੈਣ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਕੇ ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਵੀ ਸੁੱਚਾ ਮੋਤੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਦਿਸ਼ਾ-ਬੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਝ ਵੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਮਜਾਤ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਪਿਛੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਸੇ ਪਲ ਲਾਸਾਨੀ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਝੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਐਨ ਘੰਟਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲ ਰੁਕਣ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਕਿ ਉਹ ਹਥਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੁਕਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੈਨਿਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਲਵੇ।

ਦਰਅਸਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਹੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਤੋਂ ਲੈ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਕੇ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਤੱਕ, ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਮਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮੀਆਂ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਅਰਸਾ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਸਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ 'ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ' ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਰਅਸਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਨਿਗਲਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਣਬੁਝੀ ਰਹਿੰਦੀ।" ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਐਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਵਕੀਲ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਹਿਤਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ-ਇੱਛਾ ਪੁੱਛਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਵਲੋਂ ਮੰਗਵਾਈ ਲੈਨਿਨ ਸਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਆਇਆ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ 24 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇਗਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਹੋਣੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਕਿਤਾਬ ਫੜ ਲਈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਝੇ ਮਖੌਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੈਨਿਨ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ 'ਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲੀ। ਦਰਅਸਲ 1925-26 ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਭਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਤੰਬਰ 1928 ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਕੋਟਲਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਧਰ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅੱਗੇ ਨਵੇਂ ਸੁਆਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਧਿਐਨ-ਚਿੰਤਨ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਤੁਰਿਆ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ "ਮੈਂ ਨਾਸਤਿਕ ਕਿਉਂ ਹਾਂ" ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਟੱਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਲਵਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜ ਸੀ। ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰੰਗ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਬੂਹੇ-ਬਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਅਕੀਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ ਹੀ ਭਾਰੂ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਸਾਡਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਿੱਗਰ ਸੰਕੇਤ ਉਸਦੀ ਦੁਰਲੱਭ ਜੇਲ੍ਹ-ਡਾਇਰੀ 'ਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸਨੇ 12 ਸਤੰਬਰ 1929 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਲਿਖਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਸਕੂਲੀ ਕਾਪੀ ਦੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੀ 404 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਡਾਇਰੀ ਉਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 145 ਪੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟੂਕਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਲਾ 1968 ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੀ.ਐੱਸ.ਦਿਉਲ ਨੇ 'People's path' ਨਾਂ ਦੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਡਾਇਰੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕ ਐੱਲ.ਪੀ.ਮਿਤਰੋਖ਼ਨ ਨੇ 'Lenin and India' ਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਜਤਿੰਦਰ ਸਾਨਿਆਲ ਅਤੇ ਹੰਸ ਰਾਜ ਰਹਿਬਰ ਵਰਗੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ- ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਇਨਕਲਾਬ, ਜੀਵਨ, ਲੋਕ, ਸੱਤਾ, ਮੌਤ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ, ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ, ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਫ਼ਾ 23 ਉਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੇਤਾ ਥਾਮਸ ਜੈਫ਼ਰਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਖ਼ਾਦ ਹੈ।"

ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ, 'ਆਤਮਕਥਾ', 'ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਆਦਰਸ਼', 'ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ' ਅਤੇ 'ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਰਚੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੇਸ ਵੰਡ ਦੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗਵਾਚ ਗਏ। ਇਹ ਅਸਾਡਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੌਮੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੌਰਾਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹਰ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਕੋਲੋਂ ਰੋਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ 'ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ' ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅਨਾਰਕਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ 'ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸਨਜ਼' ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣੀਆਂ। ਇਥੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਕਿਆਈ ਵਿਚ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ 'ਚੋਂ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸਨੇ ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ, ਰੂਸੋ, ਗੋਰਕੀ, ਜਾਨ ਰੀਡ, ਲੈਨਿਨ, ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਨੋਟਸ ਲਏ। ਉਸਨੇ ਟਰਾਟਸਕੀ ਅਤੇ ਕਾਉਟਸਕੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ। ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪੈਂਤੜੇ ਬਾਰੇ ਪੰਨਾ 74 ਉਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਰਾਟਸਕੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'Lessons of October 1917' ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਟੂਕਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ: "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਜੋ ਅੱਜ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ, ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਅੱਜ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਦੇਰੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਤਿਆਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਢੇਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ:

"ਇਨਕਲਾਬ ਮਿਹਨਤੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪੈਂਤੜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੈਂਤੜਾ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਇਸ ਬਲੀਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਦਰਜ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤੀ ਸੁਣਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਪੁੰਨ ਨੀਤੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੇਠੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣੇ। ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੱਜਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਕਾਇਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚਾ ਚੱਲ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਐਸੰਬਲੀ ਬੰਬ ਕਾਂਡ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜੱਜ ਮਿਡਲਟਨ ਅਗੇ 6 ਜੂਨ 1929 ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਤਰਕ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਇੰਜ ਕੀਤੀ, "ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਖੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਬਲੀਦਾਨ ਵੀ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੱਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਹਟ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਾਏ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਲਿਖਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਸੁਖਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਦੁਰਗਾ ਭਾਬੀ ਵੱਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵਕਤ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਪੀ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, "ਪਿਆਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।" ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੈਜ਼ਿਨੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਜ਼ਿਨੀ ਪਾਗਲ ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲੈਣ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਨੇ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਰੁਖ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। "ਪਿਆਰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂ-ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਸ ਘੋਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ।" ਐਸੰਬਲੀ 'ਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਲਈ ਸੱਦੀ ਗਈ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਸਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰਾਤ ਭਰ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਲਿਖਤ 'ਮੈਂ ਨਾਸਤਿਕ ਕਿਉਂ ਹਾਂ' ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਸਤਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਨਿਮਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਵਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰਡਨ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਲੈਣ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੱਬ ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਰੱਬ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝੇਗਾ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਡਰਦਾ-ਡਰਦਾ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਵਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਐਸੰਬਲੀ ਬੰਬ ਕਾਂਡ ਸਮੇਂ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਪੋਸਟਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਲਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਦੇ ਗੁਪਤ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰਧਾਰ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ 2 ਫਰਵਰੀ 1931 ਨੂੰ 'ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ' ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਸੀਅਤ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸੰਕਲਪ, ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੈਪੂਰਵਕ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, "ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਕ ਲੰਮਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। .... ਸਾਨੂੰ ਪੇਸ਼ੇਵਰ, ਕੁਲਵਕਤੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਸਿਪਾਹੀ ਹਨ।" ਇਸੇ ਤਰਾਂ 19 ਅਕਤੂਬਰ 1929 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਘੱਲਿਆ, ਜਿਸ 'ਚ ਲਿਖਿਆ, "ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁਧ ਤਤਕਾਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਬਣਨ ਵਾਲੇ 'ਭਾਰਤ' ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਕਲਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜਸੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ 'ਗੋਰੇ ਸਾਹਬ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸਾਹਬ ਬੈਠ ਜਾਣਗੇ।' ਇਉਂ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਧਾਰਨਾ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਪੈਂਤੜੇ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਿਆ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ-ਅਧਿਐਨ 'ਚੋਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰਾਹ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਬਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਟਿਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਕੌਮ ਵਲੋਂ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਨਕਲਾਬ - ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ !

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਿਲਦਾਰ ਆਸ਼ਕ : ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮਰਦਾ, ਫੁੱਲ ਬਣੇ ਜਾਂ ਤਾਰਾ,
ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਆਸ਼ਕ ਮਰਦੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ।

ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਵੀ ਖ਼ਲਕ ਦੀ ਇਸ ਇਕ ਮਤ ਰਾਏ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉੱਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਦੇ ਵਿਚ 5-7 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਧੂ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਪੂਤ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਕੱਸੀ-ਕਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਕੋਈ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਵਾਂਗ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਤੀਲੇ ਗੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਚਾਚੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮਹਾਸ਼ਾ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜਤਾਉਣ ਜਿਹੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵਜੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਾਕਾ ਤੂੰ ਕੀ ਬੀਜ ਰਿਹਾ ਹੈਂ? ਤਾਂ ਇਸ ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਜੁਆਬ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ 'ਦਬੂਖਾਂ' ਅਰਥਾਤ ਬੰਦੂਕਾਂ ਬੀਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਇਹ ਜੁਆਬ ਸਿਰਫ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਪਜਿਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਕਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਜੋ ਲਹਿਰ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲੜਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਅਸਲ੍ਹਾ ਆਦਿ ਲੈਣ ਗਏ ਤਾਂ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਥੋਂ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਣ ਲਈ ਹੁਣ ਕਣਕਾਂ ਜਾਂ ਗੰਨੇ ਆਦਿ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੰਦੂਕਾਂ ਬੀਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਦੋਂ ਬਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੁੱਛ ਫੁੱਟ ਗੱਭਰੂ ਬਣਿਆ ਤਾਂ 1921 ਦੀ 'ਸਿਵਲ ਨਾ ਫੁਰਮਾਨੀ ਲਹਿਰ' ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਸਕੂਲ ਲਾਹੌਰ, ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਇਸ 'ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡੀ ਸੀ, ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟੈਸਟ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਫ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲਜ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲਦਾਸ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਬਾਇਰਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਦ ਪ੍ਰਿਜ਼ਨਰ ਆਫ ਚਿਲੋਨ' ਉਸ ਦੀ ਮਨਪਸੰਦ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ।

ਇਨਕਲਾਬ ਉਪਰ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਵਰਲਡ ਹਿਸਟਰੀ ਫਾਰ ਵਰਕਰਜ਼' ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਜੋ ਐਲਫਰੈਡ ਬਾਰਟਿਨ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੁਖਾਰਿਨ, ਲੈਨਿਨ, ਰੂਸੋ, ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਾਲਤੇਅਰ, ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਡੈਨਿਸ ਦਿਦੇਰੋ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਤਕ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨਾ 'ਲਾ ਮਾਰਸਈਏਜ' ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨਾ ਸੀ। ਜਾਨ ਵਿਲਟਿਸ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਸੰਦ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਟੈਨਿਊਰ ਆਫ ਕਿੰਗਜ਼ ਐਂਡ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਸ' ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਰਜ ਜੌਨ ਦਾਂਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਇਰਨ, ਵਿਟਮੈਨ ਅਤੇ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੋਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਦਾ 'ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਦੰਡ' ਅਤੇ 'ਮੋਇਆਂ ਦਾ ਘਰ', ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਦਾ 'ਪਦ ਦਲਿਤ' ਨਾਵਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਮਰ ਖ਼ਯਾਮ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 18 ਉਤੇ ਉਸਨੇ ਖ਼ਯਾਮ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ:

ਭਰ ਦੇ ਉਹ ਪਿਆਲਾ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ
ਜੋ ਭੁਲਾ ਦੇਵੇ ਅੱਜ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਨੂੰ
ਕੱਲ੍ਹ? ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦੈ ਮੈਂ ਹੋ ਜਾਵਾਂ
ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਅਤੀਤ।

......

ਇਥੇ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠ,
ਕੋਲ ਰੋਟੀ, ਮਦਿਰਾ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਤੂੰ
ਗਾ ਰਹੀ ਇਸ ਸੁੰਨਸਾਨ ਉਜਾੜ ਵਿਚ
ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਵਰਗ ਬਣਿਆ ਇਹ ਸੁੰਨਸਾਨ ਉਜਾੜ ਹੀ

......

ਉਸ ਨੇ ਸੁਕਰਾਤ, ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ, ਮਾਰਕਸ, ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਏਂਜਲਸ, ਲੂਈਸ ਐਚ. ਮਾਰਗਨ, ਸਿੰਕਲੇਅਰ, ਵਾਈਲਡ, ਫਿਕਸ, ਗੋਰਕੀ, ਯੂਜੀਨ ਵੀ ਡੇਬਸ, ਮੌਰਿਸ ਤਿਲਕਵੀਟਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਥਾਮਸ ਜੈਫਰਸਨ, ਹੈਨਰੀ ਕੈਂਪਬੈਲ, ਬੈਨਰਮੈਨ, ਅਰਲ ਆਫ ਬਾਲਫੋਰ, ਬਰਟਰੈਂਡ ਰੱਸਲ, ਰਾਬਰਟ ਜੀ ਇੰਗਰਸੋਲ, ਪੈਟ੍ਰਿਕ ਮੈਕਗਿਲ, ਮਾਰਕ ਟੂਵੇਨ, ਜੇ.ਐਸ. ਮਿਲ, ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ, ਹੈਨਰਿਕ ਇਬਸਨ, ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਫੇਰੇਰ, ਟਰਾਟਸਕੀ, ਵਿਲਿਅਮ ਵਰਡਸਵਰਥ, ਲਾਰਡ ਟੈਨੀਸਨ, ਜੇ.ਕੈਂਪਬੈਲ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਮੋਰੋਜ਼ੋਵ, ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ, ਆਰਥਰ ਕਲਾਗ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨਗੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਜੈ ਦੇਵ ਨੂੰ 24 ਜੁਲਾਈ, 1930 ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਜੈ ਦੇਵ!

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕੁਲਬੀਰ ਦੇ ਹੱਥ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਘੱਲਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀ।

ਮੈਟੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ : ਕਾਰਲ ਲਿਬਨੈਖ਼ਤ
ਵਾਈ ਮੈਨ ਫਾਈਟ : ਬੀ. ਰੱਸੇਲ
ਸੋਵੀਅਟਸ ਐਟ ਵਰਕ
ਕੋਲੈਪਸ ਆਫ਼ ਸੈਕੰਡ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ
ਲੈਫ਼ਟ ਵਿੰਗ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ
ਮਿਊਚੁਅਲ ਏਡ : ਪ੍ਰਿੰਸ ਕਰੋਪਾਟਕਿਨ

ਫ਼ੀਲਡਜ਼ ਫੈਕਟਰੀਜ਼ ਐਂਡ ਵਰਕਸ਼ਾਪਸ
ਸਿਵਲ ਵਾਰ ਇਨ ਫ਼ਰਾਂਸ : ਮਾਰਕਸ
ਲੈਂਡ ਰੈਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਇਨ ਰਸ਼ੀਆ
ਅਤੇ ਅਪਟਨ ਸਿਨਕਲੇਅਰ ਦੀ "ਸਪਾਈ"।

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਘੱਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ "ਥਿਊਰੀ ਆਫ਼ ਹਿਸਟੌਰੀਕਲ ਮੈਟੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ : ਬੁਖਾਰਿਨ" ਹੈ। (ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ)

ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੋਰਸਟਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ? ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਂਝੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈ ਦੇਵ, ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹੱਥੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਘੱਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ (ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ) ਉਹ ਸੂਚੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲਾਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ ਚੰਦ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਰੌਚਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭੇਜ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਐਤਵਾਰ ਜਦ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਹਰ ਹੀਲੇ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਡਾਰਲਿੰਗ ਦੀ ਇਕ "ਪੰਜਾਬ ਪੀਜ਼ੈਂਟਰੀ ਇਨ ਪ੍ਰਾਸਪੈਰਿਟੀ ਐਂਡ ਡੈੱਟ" ਅਤੇ ਇਕ-ਅੱਧ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸਾਨੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਆਲਮ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਣੀ।

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਖੇਚਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਲਜਿਆਵਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵੱਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਦੱਤ ਦੀ ਭੈਣ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰੇਗੀ।

ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ,
ਤੁਹਾਡਾ,
ਭਗਤ ਸਿੰਘ

(ਨੋਟ: ਇਹ ਪੱਤਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)

ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ 400 ਸਫੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਲਿਖੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1929 ਨੂੰ ਐਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 23 ਮਾਰਚ, 1931 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਘੰਟਾ-ਦੋ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅਖੀਰਲੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਰਡਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਉ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੜੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਲੈਨਿਨ ਸਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ, ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰੋ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਮੰਜ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਕਾਦਮਕ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਹਮਾਤੜ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਜਾਣਨ ਬਾਰੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਹੀ ਲਗਨ ਦੇ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸ੍ਰ: ਬਾਬਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ (ਫੋਟੋ ਸਟੈਟ ਕਾਪੀ) ਨਹਿਰੂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਤੀਨ ਮੂਰਤੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪਈ ਹੈ, ਦੇ 404 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਜੋ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਰਧਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਚ ਬੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੋਣ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਦ, ਪੂੰਜੀ ਵਾਦ, ਸ਼ਿਅਰੋ-ਸ਼ਾਇਰੀ, ਹਾਸਾ-ਮਜਾਕ, ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਦੀ ਭੈਣ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਦੁਰਗਾ ਭਾਬੀ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ, ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਵ ਸਭ ਕੁਝ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ! ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਕੈਦ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਬਾਇਰਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਨੋਟ ਕੀਤੀਆਂ:

ਕੈਦਖਾਨਾ:

ਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਕਾਲ ਨਹੀਂ
ਠਹਰਾਓ ਨਹੀਂ, ਬਦਲਾਓ ਨਹੀਂ, ਨੇਕੀ ਨਹੀਂ, ਬਦੀ ਨਹੀਂ
ਬਲਕਿ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਬੇਜਾਨ ਸਾਹ
ਜੋ ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾ ਮੌਤ ਦਾ

(ਦ ਪ੍ਰਿਜ਼ਨਰ ਆਫ਼ ਚਿਲੋਨ)

......

'ਅਸੀਂ ਸਨਮਾਨੇ ਗਏ ਹਾਂ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ
ਅਸੀਂ ਇਕ ਕਠਿਨ ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ
ਲੇਕਿਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹਾਸਲ ਉੱਚਾ ਗਿਆਨ
ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਔਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ
ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਗਏ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ
ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ

(ਦ ਪ੍ਰਿਜ਼ਨਰ ਆਫ਼ ਸ਼ਲੂਸੇਲਬਰਗ)

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨੋਟ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੋਟ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਨਮ ਜਾਤ ਜੀਨੀਅਸ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ।

ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ:

ਚਿੜੀ ਦਾ ਬੋਟ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਚੋਗਾ ਨਹੀਂ ਚੁਗਾਉਂਦਾ
    ਚੂਚਾ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖੁਆਉਂਦਾ
ਬਲੂੰਗੜਾ ਬਿੱਲੀ ਲਈ ਚੂਹੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ
    ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ ਨਸੀਬ
ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ
    ਅਸੀਂ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹਾਂ
ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੈ
    ਜੋ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉੱਤੇ।

(ਸ਼ਾਰਲੋਟ ਪਾਰਕਿਨਜ਼ ਗਿਲਮੈਨ)

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

......

'ਮਹਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਹਾਂ
ਆਓ! ਉੱਠ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋਈਏ।

......

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ? ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਲਈ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਸਨ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕੈਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਨੋਟਸ ਲਿਖਣਾ ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਕੌਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਤੋਰੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਆਵਾਮ ਲਈ ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਇਕ ਅਮਾਨਤੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਾਂਗੂ ਉਹ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇ ਜਾਣ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ? ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਇਕ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਂਗ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਬੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਲੋਅ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦੀਵੇ-ਬੱਤੀ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ; ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਘਬਰਾ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਦੋਂ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਪਹੁੰਚੇ ਵੀ ਤਾਂ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰਫ ਐਫ.ਏ. ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇੰਨਾ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਰਗਾ ਠਰੰਮਾ ਤੇ ਤਹੱਮੁਲ ਹੋਣਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਘਰ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਨੱਖੀ ਤੇ ਸੁਡੌਲਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਰ ਦਿਲ-ਅਜ਼ੀਜ਼, ਦਿਲਦਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰ ਗਈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਈ। ਇਸ ਜੁਰਅਤਿ ਜਮਾਲ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਜੋ ਸਰੂਪ ਬਣਿਆ ਉਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਛਾ ਗਿਆ।

2 ਫ਼ਰਵਰੀ 1931 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਲਿਖੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ-ਸ਼ੁਭਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਦਿਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਗੋਰੇ ਸਾਹਬ' ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨਗੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ 'ਦੇਸੀ ਸਾਹਬ' ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।" ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਅੱਜ 75 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 23 ਸਾਲਾ ਅਧੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਐਫ.ਏ. ਪਾਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ ਸਗੋਂ ਧੁਰੰਧਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਐਫ.ਏ. ਪਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੋਲ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਮਿਆਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕਿਸੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਤਾਲੀਮੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਡਾਕਟਰੇਟ ਅਤੇ ਡੀ.ਲਿਟ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਕਰਾਤ, ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

1921 ਤੋਂ 1931 ਤਕ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤੇਈਵੇਂ ਸਾਲ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਹਿਜ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ 65-70 ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1929 ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 23 ਮਾਰਚ, 1931 ਤਕ 4 ਕਿਤਾਬਾਂ, 'ਆਤਮਕਥਾ' 'ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ' 'ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਆਦਰਸ਼' ਅਤੇ 'ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਦੇ ਖਰੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦੇਣੇ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਉਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਗਈ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਇਕਠੇ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਆਏ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇਗੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸੈਲਫ ਸਟਾਈਲਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜੀਨੀਅਸ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਜੀਨੀਅਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਜੀਨੀਅਸ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਗੱਲ 'ਦੇਰ ਆਏ - ਦਰੁਸਤ ਆਏ' ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਾਂਗੇ ਤਾਂ ਬਿਲਾ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਅਹਿਸਾਨ ਫਰਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਅਹਿਮ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਣ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਜੁਰਮ ਕਰਕੇ ਸੂਲੀ ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਮਰਾਨੀਆਂ ਬੇਸ਼ਕ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਕਰਕੇ ਸਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕਤਲ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਸਰਬੰਸਦਾਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਗੋਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਗਲੈਲੀਓ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾੜ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਦੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਠਾਰਵਾਣਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਦੀ ਤੁਹਮਤ ਲਾ ਕੇ ਕਾਫ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਫਤਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਲੈਲੀਓ ਸੱਚਾ ਸੀ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਜੱਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਉਰ੍ਹਾਂਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਜੱਗ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਮਿਲੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਪੱਖ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖਾਤਰ ਮਰਨ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਤਤਪਰ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਰੇਆਮ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਾ ਉਦੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਕੋਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜੁਆਬ ਕੋਈ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕੇਗਾ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਸਨਲ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਸਨਲ ਚਰਾਗ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਦਿਮਾਗ਼ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਝਿਜਕ ਦੇ ਕਹਿ ਦੇਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਜੁਰਅਤਿ ਜਮਾਲ ਸਨ। ਮਹਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ।

ਸ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਲਬਰ ਆਸ਼ਕ ਸਨ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਦਸਤਾਰ, ਗੁਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਹੱਮੁਲ ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਸ਼ਾਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਸਨ। ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਦੀ ਉਚ ਨੀਚ ਦੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉੱਚੇ ਇਖਲਾਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਹੁਸਨਲ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਫਾਈ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਬੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ 'ਬੇਬੇ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਫਾਈ ਸੇਵਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਸਫਾਈ ਸੇਵਕ 'ਬੇਬੇ' ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਆਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਉਹ ਦਿਲਦਾਰ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੇਸ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੂੜਾ ਢਿੱਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਦਨ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਜੂੜੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਲਿਆਉਣ ਜਿਹੀ ਮਸਤੀ ਭਰੀ ਅਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਨੂੰ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣ, ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਕਸਰਤ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਗੋਟਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਵੱਲ ਸੱਪਸ਼ਟ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਕਸਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਾਲੀਬਾਲ ਖੇਡਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼-ਮਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹਬੰਦੀ 'ਕਾਰਵਾਂ-ਏ-ਅਰਹਾਰ' ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਾਰਕੁੰਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੋਰਸਟਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿੰਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਲਈ ਬੋਰਸਟਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਬੜਾ ਸੁਰੀਲਾ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਕਰਨਲ ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗਾਣਾ ਗਾਉਣਾ ਜੁਰਮ ਹੈ। ਜਾਂਬਾਜ਼ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਜੁਰਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਤਰਾਨਾ ਦੋਬਾਰਾ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਗਾਣਾ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਲ-ਪਰਲ ਅੱਥਰੂ ਵਗਣ ਲੱਗੇ। ਜਾਂਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਰਸਗੁੱਲਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਈ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਸਗੁੱਲੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਖਾਧੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ 1930 ਨੂੰ 'ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ' ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਮੌਕੇ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ ਰਸਗੁੱਲਿਆਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਪੁਲੀਸ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਵਿਚ ਮਿਠਾਈ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਜੱਜ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਦਾਲਤੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਰਸਗੁੱਲੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਖਰਾਬ ਹੋਏ ਰਸਗੁੱਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ' ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਸ਼ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਸ਼ਾਨ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੇ ਸੁਹਣੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਰੀਅਨ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਅਤੇ 'ਵਿਕਟਰੀ' ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਰਾਜਗੁਰੂ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਲਈ ਵੀ ਕਪੜੇ ਤੇ ਬੂਟ ਮੰਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 30 ਜੂਨ 1930 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਜੈ ਦੇਵ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਪੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਬੂਟਾਂ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਆਦਿ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਹਸਮੁਖ, ਖੁਸ਼ਦਿਲ, ਖੁਸ਼ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਹੰਸੂ-ਹੰਸੂ ਕਰਦੀ ਮਨਮੋਹਨੀ ਸੂਰਤ ਤੇ ਸੀਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਫੱਬਤ ਵਾਲਾ ਅਲਬੇਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਂਕੇ ਨੈਣ ਬਿਨ ਬੋਲਿਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਬਾਂਕਾ ਗੱਭਰੂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦਾ ਹੁਸਨਲ ਚਰਾਗ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਦੇ ਜੱਜਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਗਏ ਆਪਣੇ ਧਰੋਹੀ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮਾੜੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੱਜਾਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਠਰੰਮੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਖਿਝ ਕੇ ਜਾਂ ਚੀਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉੱਚ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਮੁਜੱਸਮਾ-ਏ-ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਇੰਨੀ ਘੁਟਣ ਭਰੇ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫੱਕਰਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਚਾਚੇ-ਤਾਇਆਂ, ਚਾਚੀਆਂ-ਤਾਈਆਂ, ਭਰਾਵਾਂ-ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਰੋਂਦੇ-ਵਿਲਕਦੇ ਭਾਈਆਂ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਬੇਸ਼ਕ ਬੇਅੰਤ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਪਰ ਕੀ ਮਜਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੀ ਅੱਥਰੂ ਅੱਖ ਦੇ ਕੋਏ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਟਪਕਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਮਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਝਲਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਕੌਮ ਦੇ ਉਸੱਰਈਏ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗੂ ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕ੍ਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਵਜੋਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮੁਰੀਦ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਦਿਆਵਤੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਮਾਤਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਿੰਡ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਇੰਦ ਕੌਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਗੋਤ 'ਰਾਏ' ਸੀ ਤੇ ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਨਾਰਲੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਧੂ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਕੋਰਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਂ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੌਂਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਸਦਕਾ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਗਿਆਤ ਵਾਸ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਕਿਤੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਵੀ ਧੰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ 'ਤੇ ਬੇਸ਼ਕ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਵਲੂੰਦਰੀ ਅਤੇ ਬਿਹਬਲ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਕਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਸੀਸ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰੋ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰ ਚੱਲੇ ਹੋ ਉਹ ਰਾਇਗਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇ ਗਾ। ਉਹ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦੀ ਪੂਰਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪੁੰਜ ਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਖੀਰਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਗਤੂ ਜੇ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉੱਚੀ ਦੇਣੇ ਹੱਸ ਕੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਲੈ ਬੇਬੇ! ਤੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ; ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰ ਜਾ ਤੇਰੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪੁੱਤ ਪੋਤਰੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਫ਼ਖਰ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖਣਗੇ। ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇ ਪੁੱਤ ਪੋਤਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪੇਗੀ।" ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ 23 ਸਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਸੁਕਰਾਤ ਵਰਗੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ-ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 95-96 ਸਾਲ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਤਵੱਜੋ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਫਿਲਮ ਚਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਯਾਦ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਬੜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜਿਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਮਗਰੋਂ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਉਠਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗੜੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਬਾਗੜੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਰੀਬ 8 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ 14-15 ਸਾਲ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ 20-21 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਛਾਪਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਪਰ ਮੈਂ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨੌਕਰ ਬਸ਼ੀਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਬਸ਼ੀਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਥਾਣੇ 'ਚ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ।" ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣੀ ਟੁੱਟੀ ਬਾਂਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਮੇਰੀ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਉਮਰ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੁਨੇਹੇ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਲੋਹੜੀ ਤੋਂ 3-4 ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਘੋੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਡੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ ਕੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰਾ ਜਦੋਂ ਤਾਈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਰਹੂ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਰਹੂਗਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇਰੀ ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਕਰਨਗੇ।" ਅੱਜ ਉਸ ਦਾਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਜਲਵਾ-ਜਲੌਅ ਉਦੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਠੇਰੇ ਮੰਨ ਕੇ ਮੰਨਤਾਂ ਵੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਤੂੜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਕ ਸੱਜਣ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਹੁਸੀਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੋਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰਕਿਉਲੋਜੀ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਟੀਮ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਹੈਰੀਟੇਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਰਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਬੰਧੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਸਮਾਰਕ ਵਿਖੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੂੜੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਚੁਬਾਰੇ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸਾਨੂੰ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਮਕਾਨ ਹੈ; ਜਿਥੇ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ 7-8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਝੋਲੇ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਵਰਜਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਸੁਡੌਲ ਸੀ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਿਹੜੇ ਸਾਥੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ 20-22 ਸਾਲ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਪਸੰਦ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅੱਧੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰੀਅਨ ਕਾਲਰ ਵਾਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਕੀ ਨਿੱਕਰ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਲੰਬੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਬੂਟ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰੀਟੇਜ ਵਜੋਂ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ੍ਰੀ ਲਾਹੌਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਮਕਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੰਦਰ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਤਹਿਤ ਹੈ। ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਮਕਾਨ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਸਮਾਰਕ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਗੇ।

ਬਹਿਰਹਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ 23 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਇਕ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿਲਦਾਰ ਤੇ ਦਰਦਮੰਦ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸੀ । ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਮਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਦੇਣ ਪੁਰਤਰੰਨੁਮ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਗਾਇਕ ਸਨ। ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਰਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਕੋਈ ਗੀਤ ਜਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੱਲਾਦਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਲਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸ਼ਿਅਰ ਸਨ:

ਦਿਲ ਸੇ ਨਿਕਲੇਗੀ ਨਾ ਮਰ ਕਰ ਭੀ ਵਤਨ ਕੀ ਉਲਫ਼ਤ,
ਮੇਰੀ ਮਿੱਟੀ ਸੇ ਭੀ ਖੁਸ਼ਬੂ-ਏ-ਵਤਨ ਆਏਗੀ ।

ਮੇਰੀ ਹਵਾ ਮੇਂ ਰਹੇਗੀ ਖ਼ਯਾਲ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ,
ਯੇ ਮੁਸ਼ਤੇ ਖ਼ਾਕ ਹੈ ਫਾਨੀ, ਰਹੇ ਨਾ ਰਹੇ।

ਦਿਲ ਦੇ ਤੂ ਇਸ ਮਿਜ਼ਾਜ ਕਾ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਦੇ
ਜੋ ਗ਼ਮ ਕੀ ਘੜੀ ਕੋ ਭੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇ

ਸਜਾ ਕਰ ਮੱਯਤ-ਏ-ਉਮੀਦ ਨਾਕਾਮੀ ਕੇ ਫੂਲੋਂ ਸੇ
ਕਿਸੀ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਰੱਖ ਦੀ ਮੇਰੇ ਟੂਟੇ ਹੂਏ ਦਿਲ ਮੇਂ

ਛੇੜ ਨਾ ਐ ਫਰਿਸ਼ਤੇ! ਤੂ ਜ਼ਿਕਰੇ ਗ਼ਮੇ-ਜਾਨਾ
ਕਿਉਂ ਯਾਦ ਦਿਲਾਤੇ ਹੋ ਭੂਲਾ ਹੂਆ ਅਫ਼ਸਾਨਾ

ਉਹ ਖੁਸ਼ਦਿਲ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇ ਦਿਲਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ; ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਖ਼ਤ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਖਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਹੱਸਦਾ-ਹੱਸਦਾ ਪੁਰਤਰੱਨੰਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੀਤ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਗਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਇੱਛਾ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਇੱਛਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ: 'ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਵਾਂਗਾ।'

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਪ੍ਰਣਾਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ

ਸ਼ਹੀਦ ਕੀ ਜੋ ਮੌਤ ਹੈ, ਵੋ ਕੌਮ ਕੀ ਹਯਾਤ ਹੈ।

ਬਹਾਦਰ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਪਰਖ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ, ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੌਮੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ, ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਤੇ ਕੌਮ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੌਮਾਂ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਤੇ ਹੋਂਦ ਗਵਾ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇੜੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਜਨਮ ਜਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤਵਾ-ਪਰਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਚਸਕੇ ਨਾਲ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਬਾਬੇ ਆਦਮ ਦੀ ਜਿਨਸ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਬਸੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਤੱਕ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਖਾਹਿਸ਼ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਬਸੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੱਧਦੀ ਵੱਧਦੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਰੀਕੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਅਕਸਰ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨੇਮ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਰਾਹ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਬਸੇਰੇ ਤੋਂ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ-ਭਟਕਦਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਆਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਨਿਤਾਂਤ ਘਨ੍ਹੇਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੇਧ ਵੀ ਦਿੱਤੀ । ਪਰ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਤੰਗਦਸਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਤਮਾਂਵਾਂ ਸੇਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੀ ਚੰਗੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਸਕੀਆਂ ਤੇ ਆਖਿਰ ਬੇਢੰਗੀ ਚਾਲ ਹੀ ਤੁਰੀਆਂ । ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਬ-ਲੋਭ-ਮੋਹ,ਹੈਂਕੜ-ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਂਮ ਕਰੋਧ ਦੇ ਵੱਸ : ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਮਾਨਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ । ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜਾਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੌਂਸ ਦੇ ਧੌਂਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਾਨਵੀ ਜਜ਼ਬੇ-ਜਲੌਅ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾਜ਼ਲ ਕੀਤਾ । ਜਿਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੇ, ਸਤਾਓਂਦੇ ਅਤੇ ਮਿਟਾਓਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਨਾਬਰ ਲੋਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਆਰਜ਼ਾ ਭੋਗ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਫਾ-ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਗਏ । ਬਾਕੀ ਹਮਾਤੜ ਸਾਥੀ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਮਾੜਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਜਿਹੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਏ, ਜਿਹੇ ਨਾ ਆਏ । ਉਹ ਹੋਏ-ਅਣਹੋਏ; ਬੱਸ ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਪੂੰਜੀ ਖਾ ਖਰਚ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਅਣਹੋਏ ਜਿਹੇ ਬਣ ਕੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ । ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੇਤ ਕੁਦਰਤ ਹੀ ਜਾਣੇ। ਸੁਭਾਨ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅਣਹੋਇਆਂ ਦੀ ਬੰਜਰ ਮਾਰੂਥਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ; ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵਿੱਚ ਟਹਿਕਦੀਆਂ ਤੇ ਮਹਿਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਬਦੀ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਬਰ ਤੇ ਸਬਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਰਹੇ । ਕਾਦਰ ਦੀ ਨੇਕ-ਸੀਰਤਾਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਪੈ ਕੇ ਢਲਦੇ ਤੇ ਕਸ਼ੀਦ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਬਰ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨੇਕੀ ਦਾ ਪਰਚਮ ਬਾ-ਬੁਲੰਦ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਬਰਾਂ ਤੇ ਨਾਬਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ,ਉਥੇ ਹੀ "ਚੂੰ ਕਾਰ ਅਜ਼: ਹਮਾ: ਹੀਲਤੇ ਦਰਗੁਜ਼ਸ਼ਤ/ ਹਲਾਤ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ" ਦੇ ਨੇਮ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਉਂ, ਕਿਸ ਲਈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਬਲਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਬਾਲੇ ਗਏ, ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ, ਸਵਾ-ਸਵਾ ਮਣ ਦੇ ਪੀਸਣੇ ਪੀਸ ਗਏ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਪਵਾ ਲਏ; ਚਰਖੜੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਕੇ ਤੇ ਸੀਸ ਧੜਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰਵਾ ਗਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਬਰ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਉਹ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮ ਪੀ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਇਸ ਜਹਾਨ-ਫਾਨੀ ਤੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਸ ਧਜ ਸੇ ਕੋਈ ਮਕਤਲ ਮੇਂ ਗਿਆ/ਵੋ ਸ਼ਾਨ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿਤੀ ਹੈ/ਯੇ ਜਾਨ ਤੋ ਆਨੀ ਜਾਨੀ ਹੈ/ਇਸ ਜਾਨ ਕੀ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ"। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਕਤੀ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀ ਕਿੰਨੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਰਣ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਤਪ-ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਣਿਆਈ ਮੌਤ ਮਰਦੇ ਦਿਸੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦੇ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੰਮਣ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਪਰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਦਲੀਲ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹੀ ਲੌਕਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੀਰ ਤਾਂ ਜੰਮੇ ਪਰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮੇ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦਾ ਰਾਹ-ਰਸਤਾ,ਤਿਆਗ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨ ਤੱਕ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਰਹਾਲ ਉਸੇ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਦਕਵਾਨ ਸਿਰੜੀ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਬਰਾਂ-ਨਾਬਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਫਾ-ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਮਿਟ ਹੀ ਗਿਆ। ਜੇ ਰਿਹਾ ਵੀ ਤਾਂ ਬਦਨਾਮੀ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵਕਤੀ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀਆਂ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਦਕਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਤਪ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਿਰੜ ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੂਹਾਂ; ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਅ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰੂਹਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਮਕਸਦ-ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਆਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ ਅੰਜਾਮ ਦੇ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮੰਡਲਾਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸਚਖੰਡ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਦਿਲੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਗਈਆਂ:

"ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੀ ਚਿਤਾਉਂ ਪਰ ਲਗੇਂਗੇ ਹਰ ਬਰਸ ਮੇਲੇ,
ਵਤਨ ਪੇ ਮਿਟਨੇ ਵਾਲੋਂ ਕਾ ਯਹੀ ਬਾਕੀ ਨਿਸ਼ਾਂ ਹੋਗਾ"।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਆਪਣੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ-ਸਿਰੜ ਤੇ ਸਬਰ ਸਦਕਾ ਕੌਮੀ ਆਣ ਤੇ ਅਣਖ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ; ਉਹ ਕਾਇਮ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਨਿਹਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ; ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਕੀ ਬਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਕੌਮਾਂ ਨੇਕੀ ਤੇ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਬਦੀ ਅਤੇ ਬਦਜ਼ਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗਲਬਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹੋਣੀ ਦਾ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨੇਕ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣਨ ਲਈ ਸੰਕਲਪ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਰਿਆਦਾ ਭਰਪੂਰ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਹੱਦ ਬੰਨਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਾਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਚਲਦੇ ਚਲਦੇ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਦੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਹਿਸਾਨਮੰਦੀ ਤੋਂ ਅਹਿਸਾਨਫਰਾਮੋਸ਼ੀ ਤੱਕ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਨੂੰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਚੰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੇਪਣ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਵਡਿਕਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮਰਿਆਦਾ ਕਹਿਕੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਨੇਕ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣਾ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਮੱਛੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਚੱਟ ਤੇ ਮੁੜਨ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਮੋੜਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦੀ ਟਹਿਕ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਮਲ-ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਵਸਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਸ਼ੁਦਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਨਿਭ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਰਹੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਹਿੱਤ, ਇਹ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਜੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 7 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਫਲੈਗ-ਡੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਘਾਲਣਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕੌਮ ਵੱਲੋਂ ਰਿਣ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੌਮੀ ਫਰਜ਼ ਮਾਤਰ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਵਰਗੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਕਰੀਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਰਾਜੇ-ਅਕੀਦਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਕਰਲ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਰਾਗਾਂ ਕਰੀਏ । ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮ ਦਾ ਸਰੂਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰੀਏ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਨੇਕ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰੀਏ। ਸ਼ਾਲਾ! ਕੌਮ ਦੇ ਵਕਾਰ ਦਾ ਰੱਬ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਹੋਏ । ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਆਚਰਣ ਤੇ ਅਮਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਹੋਵੇ:

ਐ ਮਾਲਿਕ ਤੇਰੇ ਬੰਦੇ ਹਮ ਐਸੇ ਹੋ ਹਮਾਰੇ ਕਰਮ
ਨੇਕੀ ਪਰ ਚਲੇਂ ਔਰ ਬਦੀ ਸੇ ਟਲੇਂ ਤਾਂ ਕਿ ਹੰਸਤੇ ਹੂਏ ਨਿਕਲੇ ਦਮ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਅਸੀਂ ਜਗਿਆਸੂ ਹੋਈਏ । ਸਾਡੀ ਮਨਸ਼ਾ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਬਸੇਰਾ ਉਥੇ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਨਾ ਛਿਪਦਾ ਹੋਵੇ । ਸਗੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਜੋਦੜੀ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਾਡਾ ਬਸੇਰਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਸਵੇਰਾ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਉਜਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਿਮਾਣੇ-ਨਿਤਾਣੇ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਾ ਅਸੀਂ ਸਬੱਬ ਬਣੀਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ; ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਫ਼ਖਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕੀਏ ਕਿ ਜੀਣਾ ਤਾਂ ਪਰਸੁਆਰਥ ਦਾ ਜੀਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮੇ ਤੱਕ ਦਾ ਇਖਲਾਕੀ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਮਿਥੀਆਂ ਨੇਕ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਆਦਮ ਦੀ ਜਿਨਸ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ; ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਇਲਾਹੀ ਬੰਦਗੀ ਨਾਮੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬੰਦੇ ਬਣ ਸਕੀਏ । ਗੁਰੂ ਸਵਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਰੱਬੀ ਫ਼ਰਜ ਆਇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਲਤ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਨੇਕ ਮਰਹੱਲੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪਿਰਤਾਂ ਪਾਉਣ ।

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਸ਼ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਲਾਮ ਵਜੋਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੈਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਰਹਿਰੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਨੱਤ-ਮਸਤਕ ਹੋਣ । ਅਸੀਂ ਅਹਿਦ ਕਰੀਏ ਕਿ ਹਰ ਸੂਰਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਾਂਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀ ਜਾਗਰਤੀ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਕੂਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਨਾ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇ ਵਧੀਆਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸੈਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਤਬੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਖਟਾਂ ਤੇ ਗੈਰ ਜਰੂਰੀ ਮੁਥਾਜੀ ਦੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮਿਲੀ ਮੋਹਲਤ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁਕਮਰਾਨ; ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੈਰ ਮਿਹਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਏ। ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਸਲੀਮ ਕਰੀਏ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜੋ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡਾ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ; ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਤੱਪ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨਾਂ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਨ ਸਾਡੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੌਮੀ ਕਰਜ਼ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਮ ਤੇ ਕਰਜ਼ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਹਿੱਤ, ਅਸੀਂ ਫਰਜ਼ ਮਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿਲ ਫੁੱਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਾ-ਜਿੰਦਗੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਕੇ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਚਿਤਵੇ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਈਏ । ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਝੁਲ ਰਹੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਦੇ ਹਨੇਰ ਦੀ ਥਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਪ-ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਕਿਰਤਾਰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇਕ ਪਾਕ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਆਲਮ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰੀਏ । ਅੱਜ ਤਾਂ ਸਿਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ-ਅਹਿਲੀਅਤ ਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੰਨੇ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਖ਼ਾਮ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਜੋ ਖੱਬੀਖਾਨ ਹਾਂ; ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹਾਂ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਕਰੀਬਨ-ਤਕਰੀਬਨ ਅਸੀਂ ਤਹਿ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਆਤਮ ਘਾਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾਵਾਨਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਕੋਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਫਿਰ ਗੁਰੂਆਂ-ਪੀਰਾਂ ਤੇ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤੱਪ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਦੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਾਤਰ ਉਪਰਾਲੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਗਰੂਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਦਾਨੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀਏ, ਉਸ ਲਈ ਰਿਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਾਸਲ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਸਤਕਾਰ ਹਿੱਤ; ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਕਰੀਏ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਜ-ਸੁਆਰਥ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਨੇਤਿਕ ਪੂਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਆਚਰਣ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰੀਏ । ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਯਤਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇਕ ਸੀਰਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਦਰਦਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ-ਲਗਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮਰੀਦਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਸਲਾਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਇਹ ਉਪਰਾਲਾ ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨੱਤ-ਮਸਤਕ ਨਮਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਦਿਮਾਗਾਂ ਤੇ ਉਕਰੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਹੀਦ, ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀ ਇਉਂ ਕਹਿ ਗਏ :

ਉਸੇ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ ਹਰਦਮ ਨਯਾ ਤਰਜ਼ੇ ਜਫਾ ਕਿਆ ਹੈ,
ਹਮੇਂ ਯਹ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ਦੇਖੇਂ ਸਿਤਮ ਕੀ ਇੰਤਹਾ ਕਯਾ ਹੈ ।

ਦਹਰ ਸੇ ਕਿਉਂ ਖ਼ਫਾ ਰਹੇਂ, ਔਰ ਕਿਉਂ ਗਿਲਾ ਕਰੇਂ ।
ਹਮਾਰਾ ਜਹਾਂ ਹੈ ਸਹੀ, ਆਓ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਂ ।

ਕੋਈ ਦਮ ਕਾ ਮਹਿਮਾਂ ਹੂੰ, ਐ ਅਹਲੇ ਮਹਿਫਲ
ਚਿਰਾਗੇ ਸਹਰ ਹੂੰ, ਬੁਝਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ।

ਮੇਰੀ ਹਵਾ ਮੇਂ ਰਹੇਗੀ ਖਿਆਲ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ,
ਯਹ ਮੁਸ਼ਤ-ਏ-ਖ਼ਾਕ ਹੈ ਫਾਨੀ, ਰਹੇ ਨਾ ਰਹੇ ।

ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹੋ ਅਹਲੇ ਵਤਨ, ਹਮ ਤੋਂ ਸਫਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ।

ਸ਼ਾਲਾ ! ਕੌਮ ਦੇ ਵਕਾਰ ਤੇ ਇਜ਼ਤ-ਓ-ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਰੱਬ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਹੋਵੇ ।

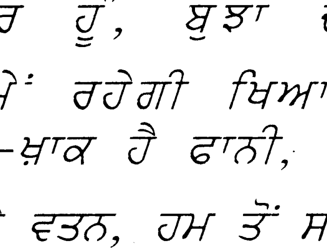

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼

ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਬਾਬਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ
(ਭਤੀਜੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ)
ਚੇਅਰਮੈਨ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟ੍ਰਸਟ

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ । ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਲੱਖਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਵੀ ਘਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਦੁਖੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ, "ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ । ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਚਿੰਤਕ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਕੁਨ ਸਨ।

ਉਹ ਉੱਚੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ । ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਚਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਸ਼ੇਰ-ਦਿਲ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਹੁਣ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਵੇ । ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਸਨ । ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹਨ । ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਛਾਪ ਕੇ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਉਮੀਦ ਹੈ ਪਾਠਕ ਇਸ ਉੱਤਮ ਯਤਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਲਾਹਾ ਲੈਣਗੇ ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਕਿਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
(ਭਤੀਜੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ)

23 ਮਾਰਚ 2004, ਲਾਹੌਰ । ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ 73ਵੇਂ ਬਲਿਦਾਨ ਦਿਵਸ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਆਏ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫਲੈਟੀਜ਼ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਸ਼ਾਦਮਾਨ ਚੌਂਕ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੱਕ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਫਾਂਸੀ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿੱਥੇ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਤਿੰਨੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਹਰੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ "ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" । ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹ ਉਸ ਪਾਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਵਲਵਲੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਐਸੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਤਬਕੇ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੌਮ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੰਡ ਸਕੀਆਂ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲੱਗਦੇ ਹੀ ਇਕ ਸਦਾ-ਜਵਾਨ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਉਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਚਾਚੇ ਸ੍ਰ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗੇ-ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ । ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਉਮਰ ਭਰ ਜਲਾਵਤਨੀ ਕੱਟੀ ਤੇ "ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ" ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ-ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਉਸੇ ਮਿਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਖੁਦੀ ਰਾਮ ਬੋਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਦੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਥੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਮਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੇ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਦੌਰਾਨ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੋਹਰਾ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਫੇਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਨਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਵਰਗੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਹ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕੀਤਾ ।

8 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜਸੀ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ ਵਾਂਗੂੰ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਇਆ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਦਮੀ ਹੱਥੋਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਤਮ ਹੋਵੇ । ਇਸੇ ਸੋਚ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰੀਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਰੱਖਿਆ । 1928 ਵਿੱਚ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਉੱਠੇ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਨੇਤਾ ਵਸੰਤੀ ਦੇਵੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਚੁਣੌਤੀ ਕਿ ਹੈ ਕੋਈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਵੇ, ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਏ.ਐਸ.ਪੀ. ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ । ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਖੂਨ ਡੋਲ੍ਹਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਕੇ. ਦੱਤ ਨਾਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਕੌਮ ਜਾਗ ਪਈ ਹੈ। ਟ੍ਰੇਡ ਡਿਸਪਿਊਟ ਬਿੱਲ, ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸੇਫਟੀ ਬਿੱਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ।

ਅਗਲੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਦਾਲਤਾਂ 'ਚ ਰੋਜ਼ "ਸਰਫਰੋਸ਼ੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ ਅਬ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੈ" ਵਰਗੇ ਨਗਮੇਂ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹੇ ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸ 'ਚ 63ਵੇਂ ਦਿਨ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਏ, ਬੀ, ਸੀ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ, ਜੈ ਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਭਾਬੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਖੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਤੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਕੀ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸ਼ਿਵ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹਰ ਬੰਦੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ । ਪਰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਇਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਦੀ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀਮਤ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ?"

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਰਦਾਰ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਉਦੋਂ 11 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 3 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ 20 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਮਾਹੌਲ ਗ਼ਮਗੀਨ ਸੀ । ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਜਿਸ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ "ਖੁਸ਼ ਰਹੋ ਐਹਲੇ ਵਤਨ ਹਮ ਤੋ ਸਫਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ"।

ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਦਿੱਤੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿੱਚ ਉਠਾਇਆ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕਰੋੜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ।

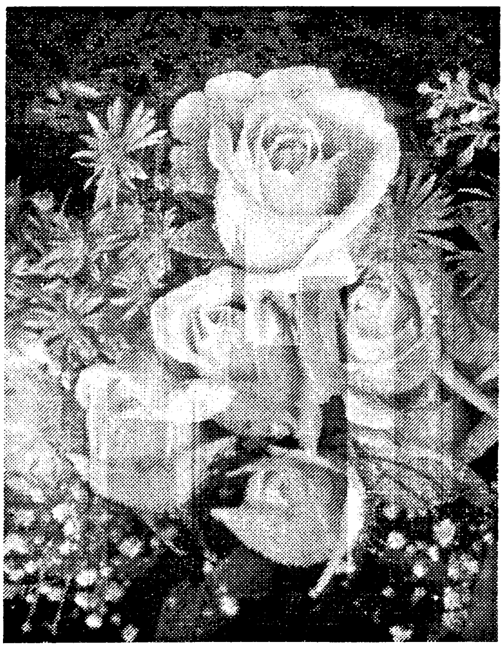

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ਼ਹੀਦ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਯਾਦ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ....

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਮੇਂ 23½ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 16 ਸਾਲ ਤੇ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ 13 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਬੀਬੀ ਸਮਿਤਰਾ ਉਰਫ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ 10 ਤੇ 8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 5 ਤੇ 3 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਯਾਦ ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਯਾਦਾਂ ਅੰਕਿਤ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਬੰਗਾ ਚੱਕ 105 ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਪਲੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਲਿਆਉਣ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਪਈ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਯਾਦਾਂ ਸਾਝੀਆਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ 8 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ 11 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲੈਂਪ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਖੇਡਦੇ ਖੇਡਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਵੀਰ ਕੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ? ਜਦ ਬੀਬੀ ਜੀ ਝੁਕੇ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਲੈਂਪ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਭੈਣਾਂ; ਨਹੀਂ; ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰ ਹੈਂ ਕਹਿ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੱਲ ਟਾਲ ਗਏ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਵੀਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ-ਲਿਖਦੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਰਾਣੀ ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ; ਹੋਲਡਰ ਦੀ ਨਿੱਬ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿਤੀ। ਜਦ ਬੀਬੀ ਜੀ ਰੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਵੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਣੀ ਝਾਂਸੀ ਵਾਲਾ ਹੌਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚੋਟ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਜਦ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ; ਉਹ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਭੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਸੰਨ 1927 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਦ 60 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੋਏ। ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ; ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਕੋਟ ਖਾਸਰੀਆ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮ ਚਲਾਵੇ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦਿਤੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਥੇ ਡੇਅਰੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਫ ਯਾਦ ਸਨ। ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮੱਝ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੋਹਣੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਹਣੀ ਮਾਸੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰਦੇ। ਪੁਛਣ 'ਤੇ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਉਂ? ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਣ ਬਾਦ ਹੁਣ ਇਸ ਮੱਝ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਨਾ? ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਉਹ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਦੇਖ ਲਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਿਆਸੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਾਹੀ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ ? ਜਦ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਖਰਚੇ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਬਲਦ-ਢੱਗਾ ਮਰਨ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਖੇਤੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਤੇ ਲਕੀਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਨਚਦੇ ਹੋਏ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ "ਬੇਬੇ! ਘਰ ਵੰਡਦੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ।" ਜਦ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਵੰਡਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਮੈਂ ਸਭ ਹਿਸਾਬ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿਘ ਨੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਲਿਓ-ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਦਿਖਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੀਸਰੱਕਸ਼ਨ ਭਾਵ 'ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਜਾਗ' ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਮਸਲੇ ਤੇ ਖੂਬ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਕਿ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਝਟਪਟ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਸੀ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸ੍ਰ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਾਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਸੱਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਣ। ਪਰ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੇਟਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿਆ ਕਰ। ਫਿਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਨਿਮਰ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖ ਕਿ ਤੂੰ ਸ੍ਰ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰ:ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈਂ। ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਸੰਜੀਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ; ਪਰ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਵੇਖੋ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ! ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਹ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ; ਸਗੋਂ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੌਮ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ।

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲਭਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ।

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਾਟੇ ਨੂੰ ਵਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਗਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੈਦੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਹਸਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੀਰ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਿਖ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਯਾਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼, ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ, ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਣਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹੇ ਹਨ।

ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਸ਼ੰਕੁਤਲਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀਰ ਦੇ ਉਹ ਲਫਜ਼ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਊਚ ਨੀਚ ਛਡਕੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਛੋਟੇ ਵੀਰਾਂ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਦੱਬ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰ: ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀਰ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਰ ਲਿਆ। ਸ੍ਰ: ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਫਿਰ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰਪੱਕ ਰਹੇ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਕਦੇ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ।

ਸ੍ਰ: ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਗਲ ਇਹ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਥੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਹਿਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਬੱਚੇ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਸਚਾਈ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਨਸਾਨੀ ਅਕਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇ।

ਸ੍ਰ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਸਦੇ ਖੇਡਦੇ, ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਖ਼ੁਦ ਬਣਾਉਣ, ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਰੀ ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਕੁਲਤਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

"ਮੇਰੀ ਹਵਾ ਮੇਂ ਰਹੇਗੀ ਖਿਆਲ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ
ਯੇ ਮੁਸ਼ਤੇ ਖਾਕ ਹੈ ਫ਼ਾਨੀ, ਰਹੇ ਨਾ ਰਹੇ।"

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਕੌਮੀ ਤਰਾਨੇ

ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ

"ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ, ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓਏ।
ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਗਏ ਕੀੜੇ, ਤਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਲੀੜੇ,
ਭੁੱਖਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਨਚੋੜੇ, ਰੋਂਦੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬਾਲ ਓਏ।
ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ ....

ਹਿੰਦ ਹੈ ਤੇਰਾ ਮੰਦਰ, ਉਸਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੂੰ,
ਝੱਲੇਂਗਾ ਕਦੋਂ ਤਕ, ਆਪਣੀ ਖੁਆਰੀ ਤੂੰ।
ਲੜਨੇ ਤੇ ਮਰਨੇ ਦੀ ਕਰ ਲੈ ਤਿਆਰੀ ਤੂੰ।
ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ ....

ਸੀਨੇ ਤੇ ਖਾਵੇਂ ਤੀਰ ਰਾਂਝਾ ਤੂੰ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਹੀਰ
ਸੰਭਲ ਕੇ ਚਲ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵੀਰ।
ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ

ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਦਬਦੇ ਵੀਰੋ, ਉਠਦੀ ਪੁਕਾਰ ਓਏ,
ਹੋ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਵੀਰੋ ਮਾਰੋ ਲਲਕਾਰ ਓਏ।
ਤਾੜੀ ਦੋ ਹੱਥੀਂ ਵਜੇ, ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਣ ਓਏ।
ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਓ ਜੱਟਾ .... "

ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ

*(ਇਹ ਗੀਤ **3** ਮਾਰਚ **1907** ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਐਡੀਟਰ ਝੰਗ ਸਿਆਲ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੀਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਲਲਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਸ੍ਰ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ੍ਰ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੜਦੇ ਰਹੇ।)*

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਵਤਨ ਕੀ ਆਬਰੂ

ਵਤਨ ਕੀ ਆਬਰੂ ਕਾ ਪਾਸ ਦੇਖੇਂ ਕੌਨ ਕਰਤਾ ਹੈ
ਸੁਨਾ ਹੈ ਆਜ ਮਕਤਲ ਮੇਂ ਹਮਾਰਾ ਇਮਤਿਹਾਂ ਹੋਗਾ ।
ਇਲਾਹੀ ਵੋ ਭੀ ਦਿਨ ਹੋਗਾ ਜਬ ਅਪਨਾ ਰਾਜ ਦੇਖੇਂਗੇ
ਜਬ ਅਪਣੀ ਹੀ ਜ਼ਮੀਂ ਹੋਗੀ ਔਰ ਅਪਨਾ ਹੀ ਆਸਮਾਂ ਹੋਗਾ ।
ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੀ ਚਿਤਾਉਂ ਪਰ ਲਗੇਂਗੇ ਹਰ ਬਰਸ ਮੇਲੇ
ਵਤਨ ਪਰ ਮਰਨੇ ਵਾਲੋਂ ਕਾ ਯਹੀ ਬਾਕੀ ਨਿਸ਼ਾਂ ਹੋਗਾ ।

ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਸਮਿਲ

ਅਪਨੀ ਕਿਸਮਤ ਮੇਂ

ਅਪਨੀ ਕਿਸਮਤ ਮੇਂ ਅਜ਼ਲ ਸੇ ਹੀ ਸਿਤਮ ਰੱਖਾ ਥਾ,
ਰੰਜ ਰੱਖਾ ਥਾ, ਮੁਹਿੰਮ ਰੱਖੀ ਥੀ, ਗ਼ਮ ਰੱਖਾ ਥਾ,
ਕਿਸ ਕੋ ਪਰਵਾਹ ਥੀ ਔਰ ਕਿਸ ਮੇਂ ਯੇਹ ਦਮ ਰੱਖਾ ਥਾ,
ਹਮ ਨੇ ਜਬ ਵਾਦੀ- ਏ - ਗ਼ੁਰਬਤ ਮੇਂ ਕਦਮ ਰੱਖਾ ਥਾ,
ਦੂਰ ਤੱਕ ਯਾਦ- ਏ- ਵਤਨ ਆਈ ਥੀ ਸਮਝਾਨੇ ਕੋ ।

ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਸਮਿਲ

ਸਰਫਰੋਸ਼ੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ

ਸਰਫ਼ਰੋਸ਼ੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ ਅਬ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੈ ।
ਦੇਖਨਾ ਹੈ ਜ਼ੋਰ ਕਿਤਨਾ ਬਾਜ਼ੂ-ਏ-ਕਾਤਿਲ ਮੇਂ ਹੈ ।।
ਰਹਰਵੇ- ਰਾਹੇ-ਮੁਹੱਬਤ ਰਹਿ ਨਾ ਜਾਨਾ ਰਾਹ ਮੇਂ,
ਲਜ਼ਤੇ-ਸਹਿਰਾ ਨਵਰਦੀ ਦੂਰੀ-ਏ-ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੇਂ ਹੈ ।।
ਵਕਤ ਆਨੇ ਦੇ ਬਤਾ ਦੇਂਗੇ ਤੁਝੇ ਐ ਆਸਮਾਂ,
ਹਮ ਅਭੀ ਸੇ ਕਿਆ ਬਤਾਏਂ ਕਿਆ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੈ ।।
ਐ ਸ਼ਹੀਦੇ-ਮੁਲਕੋ-ਮਿੱਲਤ ਤੇਰੇ ਜ਼ਜ਼ਬੋ ਕੇ ਨਿਸਾਰ ।
ਤੇਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਾ ਚਰਚਾ ਗ਼ੈਰ ਕੀ ਮਹਫ਼ਿਲ ਮੇਂ ਹੈ ।।
ਅਬ ਨਾ ਅਗਲੇ ਵਲਵਲੇ ਹੈਂ ਔਰ ਨਾ ਅਰਮਾਨੋਂ ਕੀ ਭੀੜ ।
ਏਕ ਮਿਟ ਜਾਨੇ ਕੀ ਹਸਰਤ ਅਬ ਦਿਲੇ-ਬਿਸਮਿਲ ਮੇਂ ਹੈ ।।

ਰਾਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਿਸਮਿਲ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਰੰਗ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ

ਮਾਂ, ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ !
ਇਸੀ ਰੰਗ ਮੇਂ ਰੰਗ ਕੇ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ
ਮਾਂ ਕਾ ਬੰਧਨ ਖੋਲਾ ।
ਯਹੀ ਰੰਗ ਹਲਦੀ ਘਾਟੀ ਮੇਂ ਖੁਲ ਕਰ ਥਾ ਖੇਲਾ !
ਨਵ ਬਸੰਤ ਮੇਂ ਭਾਰਤ ਕੇ ਹਿਤ ਵੀਰੋਂ ਕਾ ਯਹ ਮੇਲਾ !
ਮਾਂ ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਿਸਮਿਲ

ਸ਼ਹੀਦੀ ਤਰਾਨਾ

" ਹਮ ਸੇ ਬੜ ਕਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੇ
ਕੌਨ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੈ ਪਿਆਰ
ਔਰ ਅਗਰ ਮਰਨੇ ਪੇ ਆ ਜਾਏਂ
ਤੋ ਮਰ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ ।
ਮਰ ਕਰ ਭੀ ਇਸ ਖ਼ਾਕ ਮੇਂ
ਹਮ ਦਫ਼ਨ ਰਹਿ ਸਕਤੇ ਨਹੀਂ
ਲਾਲਾ ਓ ਗੁਲ ਬਨ ਕਰ
ਵੀਰਾਨੋ ਪੇ ਛਾ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ।
ਜਾਗ ਉਠਤੇ ਹੈਂ ਤੋ
ਸੂਲੀ ਪੇ ਭੀ ਨੀਂਦ ਆਤੀ ਨਹੀਂ
ਵਕਤ ਪੜ ਜਾਏ ਤੋ
ਅੰਗਾਰੋਂ ਪੇ ਸੋ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਹਮ।"

ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਅੱਛਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ

ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਅੱਛਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਹਮ ਬੁਲਬੁਲੇਂ ਹੈ ਇਸਕੀ, ਯੇਹ ਗੁਲਸਿਤਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਗੁਰਬਤ ਮੇਂ ਹੋਂ ਅਗਰ ਹਮ, ਰਹਤਾ ਹੈ ਦਿਲ ਵਤਨ ਮੇਂ
ਸਮਝੋ ਵਹੀਂ ਹਮੇਂ ਭੀ ਦਿਲ ਹੋ ਜਹਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਪਰਵਤ ਵੋ ਸਭ ਸੇ ਊਂਚਾ, ਹਮਸਾਯਾ ਆਸਮਾਂ ਕਾ
ਵੋਹ ਸੰਤਰੀ ਹਮਾਰਾ, ਵੋ ਪਾਸਬਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਗੋਦੀ ਮੇਂ ਖੇਲਤੀ ਹੈਂ ਇਸਕੇ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਨਦੀਆਂ
ਗੁਲਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕੇ ਦਮ ਸੇ ਰਸ਼ਕੇ ਜਿਨਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਐ ਆਬ ਰੂਦੇ ਗੰਗਾ, ਵੋਹ ਦਿਨ ਹੈ ਯਾਦ ਤੁਝਕੋ
ਉਤਰਾ ਤੇਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਬ ਕਾਰਵਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਮਜ਼ਹਬ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਤਾ ਆਪਸ ਮੇਂ ਬੈਰ ਰਖਨਾ
ਹਿੰਦੀ ਹੈ ਹਮ ਵਤਨ ਹੈ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਕੁਛ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਤੀ ਨਹੀਂ ਜਹਾਂ ਸੇ
ਸਦੀਓਂ ਰਹਾ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੌਰ-ਏ- ਜ਼ਮਾਂ ਹਮਾਰਾ ।
ਇਕਬਾਲ ਕੋਈ ਮਰਹਮ ਅਪਨਾ ਨਹੀਂ ਜਹਾਂ ਮੇਂ
ਮਾਲੂਮ ਕਿਆ ਕਿਸੀ ਕੋ ਦਰਦੇ- ਨਿਹਾਂ ਹਮਾਰਾ ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ

ਜਨ ਗਨ ਮਨ ਅਧਿਨਾਇਕ ਜੈ ਹੇ
ਭਾਰਤ ਭਾਗਯ ਵਿਧਾਤਾ !
ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧੁ ਗੁਜਰਾਤ ਮਰਾਠਾ,
ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਉਤਕਲ ਬੰਗ
ਵਿੰਧਯ ਹਿਮਾਚਲ ਯਮੁਨਾ ਗੰਗ
ਉੱਛਲ ਜਲ ਦੀ ਤਰੰਗ
ਤਵ ਸ਼ੁਭ ਨਾਮੇ ਜਾਗੇ,
ਤਵ ਸ਼ੁਭ ਆਸ਼ੀਸ਼ ਮਾਂਗੇ
ਗਾਹੇ ਤਵ ਜਯ ਗਾਥਾ
ਜਨ ਗਨ ਮੰਗਲਦਾਇਕ ਜਯ ਹੇ
ਭਾਰਤ ਭਾਗਯ ਵਿਦਾਤਾ !
ਜਯ ਹੇ, ਜਯ ਹੇ, ਜਯ ਹੇ

ਜਯ ਜਯ ਜਯ ਜਯ ਹੇ ॥

ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਏਕ ਫੂਲ ਕੀ ਚਾਹ

ਚਾਹ ਨਹੀ ਮੈਂ ਸੁਰਬਾਲਾ ਕੇ ਗਹਨੋਂ ਮੇਂ ਗੁੰਥਾ ਜਾਊਂ,
ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮਾਲਾ ਮੇਂ ਬਿੰਧ ਪਿਆਰੀ ਕੋ ਲਲਚਾਊਂ,

ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸਮਰਾਟੋਂ ਕੇ ਸ਼ਵ ਪਰ ਹੇ ਹਰੀ ਡਾਲਾ ਜਾਊਂ
ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇਵੋਂ ਕੇ ਸਿਰ ਪਰ ਚੜ੍ਹੂੰ ਭਾਗਯ ਪਰ ਇਠਲਾਊਂ,

ਮੁਝੇ ਤੋੜ ਲੇਨਾ ਵਨ ਮਾਲੀ ਉਸ ਪਥ ਮੇਂ ਦੇਨਾ ਤੁਮ ਫੇਂਕ,
ਮਾਤ੍ਰਭੂਮੀ ਪਰ ਸ਼ੀਸ਼ ਚੜ੍ਹਾਨੇ ਜਿਸ ਪਥ ਜਾਵੇਂ ਵੀਰ ਅਨੇਕ ।

ਮਾਖਨ ਲਾਲ ਚਤੁਰਵੇਦੀ

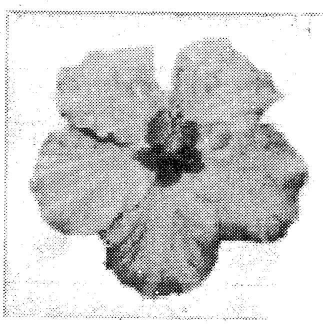

The Present Generation at the Feet of Martyrs

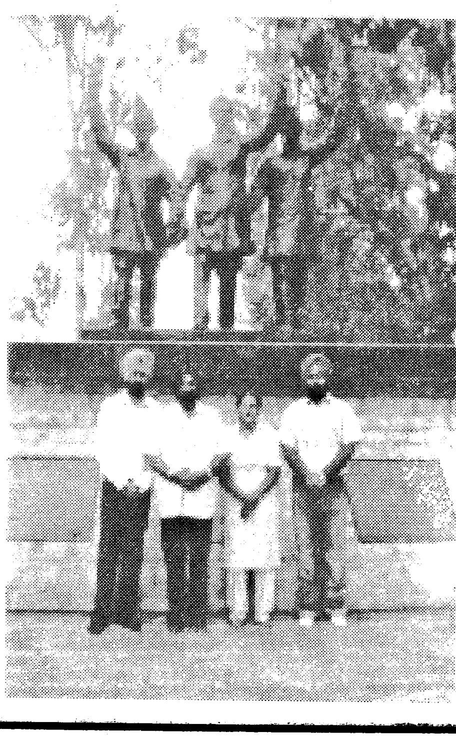

Original with:
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

ਜਾਉਂ,
ਲਚਾਉਂ,

ਜਾਉਂ
ਲਾਉਂ,

ਢੰਕ,
ਕ।

ਦੀ

s

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

B-025036

Original with;
Kulbir Singh Sidhu(I.A.S)
Digitized by;
Panjab Digital Library

Inquilab - Zindabad

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ

ਨਿਭੀ ਜਿਗ਼ਰੀ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ....

ਖੁਸ਼ ਰਹੋ ਏਹਲੇ-ਵਤਨ
ਹਮ ਤੋ ਸਫ਼ਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ....

ਕੁਛ ਆਰਜ਼ੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੈ ਆਰਜ਼ੂ ਤੋ ਯੇਹ
ਰਖ ਦੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰਾ ਸੀ, ਖ਼ਾਕ-ਏ-ਵਤਨ ਕਫ਼ਨ ਮੇਂ

Lest we forget - lest we forget ....

(Jawahar Lal Nehru on their martyrdom)

Original with:
Kulbir Singh Sidhu (I.A.S)
Digitized by:
Panjab Digital Library